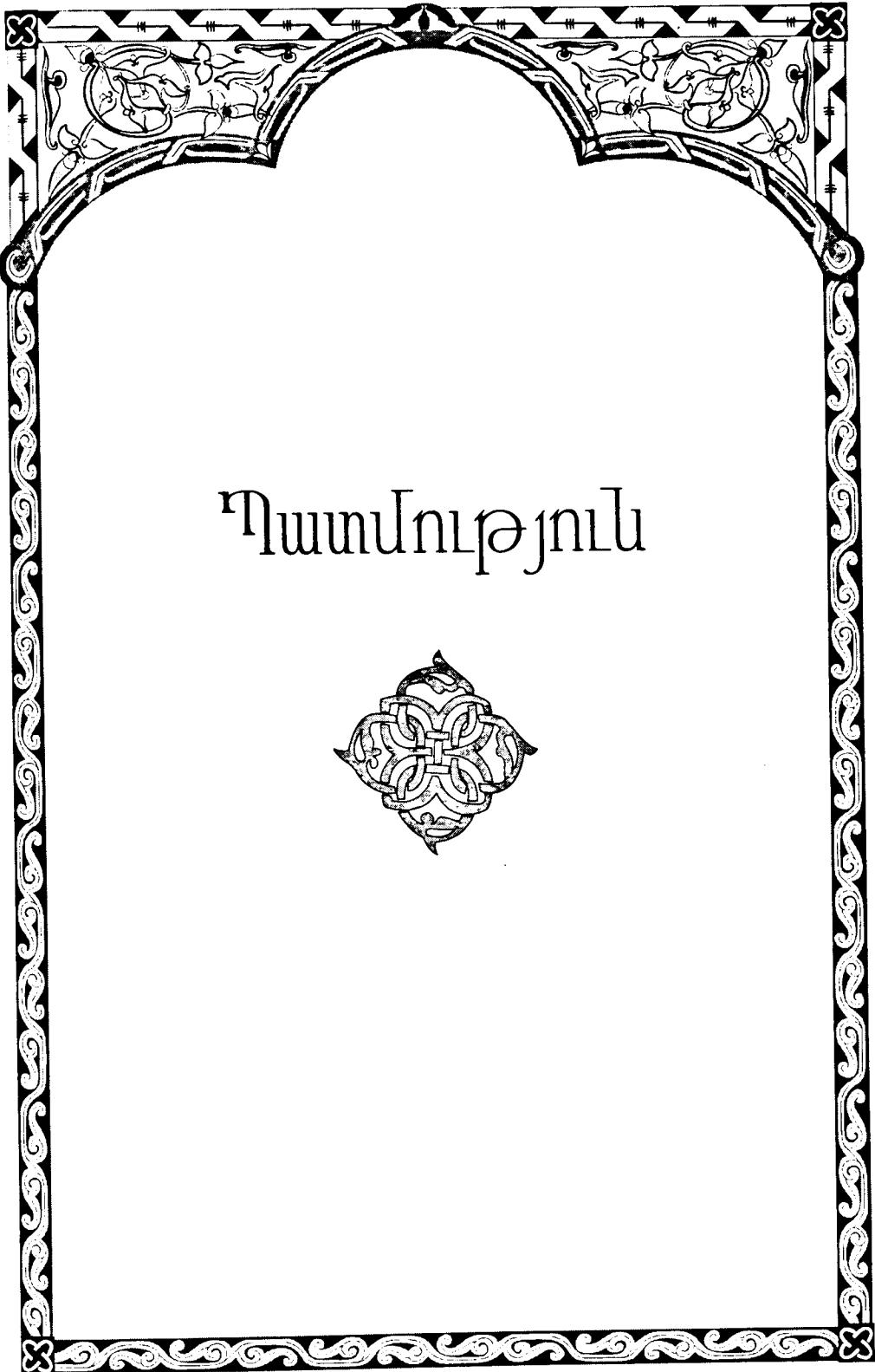
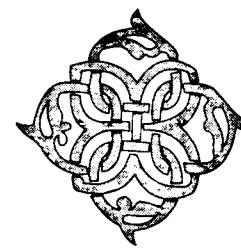

Պատմություն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ Ք.Ա. XI-Ք.Ա. VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Հ. Գ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Մշակույթի զարգացման պատմական պայմանները - Ք.ա. IX դ. Ուրարտական պետության ստեղծումով՝ Հայկական լեռնաշխարհը թևակոխեց պատմության զարգացման որակապես նոր մի շրջան։ Նախկին բրոնզ-երկաթեղարյան մշակույթների զարգացման արդյունքում լեռնաշխարհի բնիկները ներքաշվեցին պատմամշակութային զարգացման այնպիսի փուլ, որը մասնագետների կողմից անվանվում է «քաղաքակրթություն»։ Նման հասկացությունը բնորոշվում է մի շարք հատկանիշներով, որոնց թվում առավել կարևոր են քաղաքի ի հայտ գալը, գրի կիրառումը, մոնումենտալ և համաչափ ճարտարապետության, ինչպես նաև կազմակերպված քաղաքաշինության գոյությունը, համեմատաբար բարդ ներքին պետական կառուցվածքը, հավասար փոխանակության առկայությունը, կազմակերպված ոռոգման համակարգը։

Այս բոլոր չափանիշների նախադրյալներն առկա էին լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեղարյան մշակույթներում, սակայն դեռևս չէին հասունացել միասնական և համակարգված կերպով արտահայտելու համար։ Եվ միայն Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներին էր, որ լեռնաշխարհի հարավային շրջաններում գոյություն ունեցող Նաիրյան ցեղերի միավորման հետևանքով ստեղծվեց միջագետքցիների կողմից «Ուրարտու», բուն ուրարտացիների կողմից՝ «Բիայնիլի» (որտեղից էլ ծագում է «Վանի թագավորություն» անվանումը), իսկ Սբ. Գրքում՝ «Արարատյան թագավորություն» անվանված պետական միավորումը, որին վիճակված էր հետագա երեք հարյուրամյակների ընթացքում վճռական դեր խաղալ առաջավորասիական տարածաշրջանի պատմամշակութային զարգացումներում։ Ավելին, որոշ ժամանակաշրջանի ընթացքում, մասնավորապես Ք.ա. VIII դ. առաջին կեսին, Ուրարտուն դարձավ Հին Արևելքի հզորագույն պետությունը, որի քաղաքական և մշակութային ազդեցությունները տարածվում էին ինչպես հարակից, այնպես էլ հեռավոր երկրներում։ Այս պետականության ստեղծողները Վանից հարավ ընկած լեռնային գոտում բնակվող լեռնաշխարհի բնիկ ցեղախմբերն էին՝ «ուրարտացիները», որոնք խոսում էին մի լեզվով, որն արդեն լեզվաբանները դասում են այսպես կոչված խուռի-ուրարտական լեզվաբնահիքին։ Ք.ա. IX-VIII դդ., աստիճանաբար տարածվելով գրեթե բոլոր ուղղություններով, ուրարտացիները գրավեցին ողջ լեռնաշխարհը։

Ուրարտուն իր կառուցվածքով տիպիկ հին արևելյան պետական միավորում էր, սակայն նրա բուն կրողները լեռնաշխարհի բրոնզե-երկաթեդարյան մշակույթների ուղղակի հետնորդներն էին: Այսինքն, ուրարտական վերնախավը ընդունելով հին արևելյան, մասնավորապես սիրիա միջագետքյան մշակութային աշխարհի արժեքային համակարգը, փորձեց այն հարմարացնել տեղական – լեռնային մշակութային աշխարհի արժեքներին: Այս ամենի հետևանքով լեռնաշխարհում ձևավորվեց էլիտար («ուրարտական») մշակույթը, որի հետ մեկտեղ շարունակում էր գոյություն ունենալ լեռնաշխարհին բնորոշ Ուշ բրոնզի և Վաղ երկաթի՝ «Լճաշեն-Մեծամորյան» կամ «Էլիտիունյան» մշակույթը:

Ճարտարապետություն – Ուրարտական հուչարձանների հնագիտական նյութը հնարավորություն է ընձեռում համակցելու Վանի թագավորության ճարտարապետության, քաղաքաշինական աշխարհայացքի, տաճարաշինության, բնակարանային, մոնումենտալ, վիմափոր, ջրամատակարաման կառույցների և շինարարական տեխնիկայի առանձնահատկությունները: Քաղաքները հիմնականում փոված էին բարձր բլուրների ստորոտներում, որոնց գագաթներին վեր էին խոյանում նրանց պարսպապատաշտարակներով միջնաբերդերը: Այստեղ կառուցվել են ջրմուղներ, ջրամբարներ, կամուրջներ, այգիներ ու բաղնիքներ, պալատներ և տաճարներ: Վանի թագավորությունում կային թագավորանիստ, վարչատնտեսական, ռազմական, ինչպես նաև պաշտամունքային նշանակության քաղաքներ: Թագավորանիստ քաղաքների թվին էին պատկանում մայրաքաղաքները՝ Արգաշկուն, Տուշպան, Ռուսախինիլիին (Թոփրաք Քալեն): Վարչատնտեսական նշանակության քաղաքները կազմում էին քաղաքների հիմնական մասը: Այդպիսի քաղաքները իրենց միջնաբերդի շուրջն ունեին մի միասնական տնտեսական միավորում կազմող բազմաթիվ բնակատեղիներ: Ուրարտական խոշոր վարչատնտեսական կենտրոններն էին Արգիշտիխինիլին, Թեշեբախինին, Օշականը, Արամուսը և մյուսները: Ռազմական հենակետ քաղաքները ևս կարեւոր նշանակություն ունեին ուրարտական քաղաքաշինական համակարգում: Ստեղծվեցին յուրահատուկ կառույցներ՝ զորանոցներ, ախոռներ, մրցադաշտեր, լճակներ, բերդեր, ռազմական ճամբարներ: Սրանք ունեին մինչև 18 մ բարձրություն, 2-3 շարք պարիսպներ՝ իրենց աշտարակներով ու որմնահեցերով և տեղ-տեղ էլ իրենց առջևում արված խրամատներ: Նման ամրոցներից էին էրեբունին, Ռուսախինիլիին (Բաստամը):

Պաշտամունքային քաղաքներից էին ուրարտական դիցարանի գերագույն երրորդություն՝ Խալդիի, Թեյշեբայի և Շիվինիի պաշտամունքային կենտրոնները:

Գերագույն աստվածության՝ Խալդիի պաշտամունքային կենտրոնը Մուսասիր քաղաքն էր կամ Արդինին: Թեյշեբա աստվածության պաշտամունքի կենտրոնը կումենու քաղաքն էր՝ Վանա լճից հարավ-արևելք: Շիվինիի պաշտամունքի կենտրոնը մայրաքաղաք Տուշպան էր: Վանի թագավորության քաղաքները ըստ հատակագծային հորինվածքի դասակարգվում են մի քանի տիպերի՝ ազատ, կանոնավոր, խառը և դարավանդային: Ուրարտուի բնակարանային ճարտարապետության մասին առաջին տեղեկությունները պահպանվել են Մ. Խորենացու մոտ և վերաբերում են Տուշպային: Վերջինս, ըստ պատմահոր Հաղորդումների, բավականին մեծ, բարեկարգ, անառիկ մի բերդաքաղաք էր, բազմաթիվ երկհարկ և եռահարկ շենքերով: Բազմաթիվ շենքեր են կառույցվել Կարմիր Բլուրի, Արագածի, Բաստամի միջնաբերդերում: Մեպագիր արձանագրություններում պալատները հաճախ հիշատակվում են պաշտամունքային կառույցների հետ մեկտեղ:

Վերջին տասնամյակների ուսումնասիրությունները գգալիորեն ընդլայնեցին պատկերացումները ուրարտական պալատների ճարտարապետության մասին: Պարզ դարձավ, որ պալատները մոնումենտալ կառույցներ էին՝ հաճախ երկհարկանի որմնանկարներով զարդարված ներքին տարածություններով, սյունազարդ բակերով, գահլիճներով, բազմաթիվ օժանդակ՝ տնտեսական ու պաշտամունքային սենյակներով: Ուրարտական խողոր տաճարները ընդարձակ համալիրներ էին, որտեղ պաշտամունքային կառույցները միավորվում էին աշխարհիկ, տնտեսական, արտադրական ու պահեստային շենքերի հետ: Վանի թագավորության տաճարային կառույցները բաժանվում են մի քանի խմբերի՝ քառակուսի, ուղղանկյուն հատակագծերով երկթեք և հարթ տանիքով: Բիայնիլիին լեռնային երկիր էր, հետևապես վիմափոր կառույցները կազմում են շինարվեստի մի զգալի մասը: Այս կառույցներն ունեին նույնիսկ իրենց հովանավոր աստվածությունը՝ Աիրահինին: Դրանց թվին են պատկանում ժայռափոր սանդուղքները, խորշերը, պաշտամունքային և դամբարանային կարիքներին նվիրված արհեստական քարայրները, թունելները և այլն: Վիմափոր կառույցների առավել նշանակալից հուշարձանները գտնվել են Վան քաղաքի միջնաբերդի շրջակայքում: Շինարվեստին բնորոշ է քարակերտ, կավակերտ և փայտե կոնստրուկցիաները:

Զրանցքաշինությունը գտնվում էր կենտրոնական Խշիանության ձեռքություն: Այս իմաստով հատկապես հայտնի են Մենուա և Ռուտա արքաների ջրանցքները, որոնք հին աշխաբեկ բացառիկ կոթողներից են: Վանի թագավորության շինարվեստը հետագայում մեծ ազդեցություն ունեցավ Փագավորության դիցարանի բացառիկ բացառիկ բացառիկ վրա:

Մետաղագործություն: Ուրարտական մետաղագործությունը յուրահատուկ տեղ է գրավում առաջավորասիական տարածաշրջանում: Վանի թագավորության մետաղամշակման մասին հիշատակվում է Սարգոն 2-րդի տեքստերում: Նրա զորքերը Մուսասիրում գրավել են 2 տոռնա ոսկի, 5 տոռնա արծաթ և ավելի քան 100 տոռնա պղնձե, երկաթե իրեր: Հուշարձաններից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ աշխատանքային գործիքներ՝ բահեր, եռաժանիներ, մանդաղներ, մուրճեր, դանակներ, տաշարագ - կացիներ, գամեր, հերաներ, փականներ: Կարմիր Բլուրում № 11 կացարանից գտնվել է դռան բրոնզե փական, որի վրա պահպանվել է «Խուսա Արգիշտի որդի Թեյշեբահնի քաղաքի ամրոցը» սեպագիր արձանագրությունը: Մետաղամշակումը լայն կիրառում ուներ նաև զենքի և զինամթերքի արտադրության ասպարեզում: Ուրարտական հարձակողական և պաշտպանական զենքը կազմված էր տարրեր ձեւերի նիզակներից, դաշույններից, թրերից, կացիններից, գուրզերից, երկաթից: Գտնվել են նաև ոսկուց և արծաթից օրինակներ: Ուրարտական մարտական կացինները նման են Կարմիր Բլուրից գտնված Թեյշեբա աստծո բրոնզե արձան ձեռքին պատկերված կացին: Զնայած աղեղները չեն հայտնաբերվել, բայց դրանց պատկերները դրվագված են բրոնզե գոտիների վրա: Նման, աղեղներ քանդակվել է Տուշպայից հայտնաբերված քարե արձանների վրա: Նետասլաքները պահպանվում էին փայտե և բրոնզե կապարճներում, որոնք հայտնաբերվել են Վանում, Հայկաբերդում, Թեյշեբահնում: Հայտնաբերված կապարճներից շատերը չեն գարդարված են: Այսպես, մի բեկորի վրա պահպանվել էին ցուլերի հետին, ոտքերի պատկերները և պոչը, որի հետեւից քայլում էր մի երևակայական կենդանի, որի առաջին մասը պատկերում էր առյուծի, իսկ հետինը՝ ցուլի: Մեկ այլ կապարճների վրա պատկերված էին քայլող ցուլեր և առյուծներ: Ութն այլ կապարճներ զարդարված էին մարտակառքերի և հեծյալների պատկերներով: Հեծյալները կրում են սաղավարտներ, ոչ մեծ կլոր վահաններ և նիզակներ: Մարտակառքերի թափքերում կանգնած են երկու հոգի, մեկն՝ առանց մորուքի կառապանը, մյուսը՝ մորուքավոր զինվորը: Հինգ կապարճների վրա պահպանվել են Արգիշտի 1-ինի և Սարգուրի 2-րդի արձանագրությունները:

Նետասլաքներն ունեն խոչոր տերեածե գլխիկ և երկար պոչուկ, որոնց վրա հանդիպում են նաև նվիրատվական սեպագիր: Հայկաբերդի ամրոցից հայտնաբերված նետասլաքի վրա պահպանվել է «Խալդի աստծոն նվիրեց» արձանագրություն: Կարմիր Բլուրում գտնված երեք նետասլաքների վրա կարդում ենք «Խալդի աստծոն՝ տիրակալին Սարգուրին նվիրեց» սեպագիրը: Ասորեստանյան բարձրաքանդակներից պարզվում է, որ ուրարտական բանակի հետևակի զինվորները կրում էին գուրզեր: Նման

գուրզ է քանդակված Կարմիր Բլուրից պեղված թեյշեբա աստծո բրոնզից արձանիկի ձեռքին:

Ուրարտական զրահը և հանդերձանքը կազմված է եղել մի քանի մասերից:

Կազմված է եղել մի քանի տեսակներից: Դատելով Բալավատյան դարպասների վրա եղած պատկերներից, ուրարտական Արամե թագավորի զինվորները հանդես են գալիս երկար, մինչև ծնկները հասնող գոտեկապ վերնաշապիկներով, գլխներին կատարավոր սաղավարտներով, փոքրիկ վահաններով՝ զինված են կարճ թրերով, նետ ու աղեղով: Այս նկարագրությունից պարզորեն նկատվում է, որ այստեղ պատկերված են թեթև հետեւակի մարտիկները: Հնագիտական պեղումների նյութերը հնարավորություն են տալիս վերլուծել նաև ծանր հետևակի սպառագինությունը, որը բացի վերը նկարագրվածից կազմված էր նաև տարրեր տիպի զրահաշպիկներից, խոչոր մարտական վահաններից և բրոնզե գոտիներից:

Ներկայումս հայտնի ուրարտական վահանները բաժանվում են երկու տիպի՝ հասարակ - մարտական և նվիրատվական - դեկորատիվ: Շատ օրինակներ իրենց վրա կրում են սեպագիր տեքստեր:

Այսպիսի երկու մեկ մետրանոց բրոնզե տրամագծով անզարդ վահաններ գտնվել են Կարմիր Բլուրում: Հստ մեկի վրա եղած արձանագրության «Խալդի աստծուն տիրակալին այս վահանը Արգիշտին Մենուայի որդին նվիրեց» պարզվում է, որ այս վահանները պատկանում են նվիրատվական վահանների թվին: Մեկ այլ նման վահան գտնվել է Կայելի դերեսում և մեկ այլ օրինակ, մասամբ զարդարված՝ Ալթին թեփեռում: Բացի անզարդ վահաններից, Ուրարտուում լայնորեն օգտագործվել են չքեղ ձեւավորվածները: Այս տեսակետից բացառիկ արժեքավոր է Սարգոն 2-րդի հաղորդումը, որ նա Մուսասիրում այլ պարբի հետ գրավել է 6 ոսկե վահաններ, որոնցից յուրաքանչյուրը մոտ 6,5 կգ: Այդ վահանների կենտրոնական ելուստները ունեցել են երախները բաց շան գլուխների տեսք: Սարգոն 2-րդը գրավել էր նաև 12 ծանր արծաթե վահաններ, որոնց ումբունները հրեշների գլուխների, առյուծների, վայրի ցուլերի ձև են ունեցել և բացի գրանցից 25212 բրոնզե ծանր և թեթև վահաններ:

Ավելի շքեղ զարդարված վահաններ հայտնի են նաև ուրարտական ամրոցների պեղումներից: Արանք չէին կարող օգտագործվել մարտում և ունեին միայն գեղարվեստական նշանակություն, զարդարելով պալատների և տաճարների պատերը: Այսպես, Կարմիր Բլուրում գտնվել է 14 վահան, որոնք ունեն մ.թ.ա. 8-րդ դարի թագավորների արձանագրություններ (գեղազանցապես Արգիշտի 1-ինի): Առանձնապես հետաքրքիր են Արգիշտի 1-ինի և Սարգուրի 2-րդի վահանները՝ գտնված 1951 և 1953 թթ.: Արգիշտի

1-ինի վահանի կենտրոնական կոնաճեւ ելուստը բաժանված է երեք համակենտրոն գոտիների, որոնցից վերինում տեղադրված են 28 առյուծների ուռուցիկ պատկերներ, միջինում 20 ցուլ, իսկ ներքին թմբուկին հարող գոտում՝ 8 առյուծ: Կոնաճեւ ելուստի գագաթը զարդարված է 38 ծաղկաթերթանի վարդյակով: Մարդուրի 2-րդի վահանի վրա ավելի քիչ կենդանիներ են պատկերված, նրա վերին գոտում տեղադրված են 24 առյուծների ֆիգուր, կենտրոնականում՝ 16 ցուլերի, իսկ ներքինում՝ 6 առյուծների պատկերներ: Նման վահանների բեկորներ գտնվել են թոփրակ կալեռում, Այանիսում, Վերին Անզափում:

Վանի թագավորության հնավայրերից հայտնաբերվել են բազմաթիվ բրոնզից և երկաթից սաղավարտներ, որոնցից շատերն ունեն հարուստ պատկերազարդում:

Ուրարտական արվեստի հիմքանը նյութեր են հանդիսանում կարմիր բլուրում Արգիշտի 1-ինի և Մարդուրի 2-րդի սաղավարտները: Նրանց ճակատային մասը զարդարված է 11 կենաց ծառերի պատկերներով, որոնց երկու կողմերում կանդնած են թեավոր աստվածներ՝ գլուխները զարդարված եղջերավոր գլխարկներով: Աստվածները ձախ ձեռքում էին փոքրիկ դույլեր, իսկ աջում՝ սրբազն ծառը: Վեց այլ ծառերի մոտ կանդնած են նման աստվածներ, որոնք ի տարբերություն վերը նկարագրվածների ունեն մորուքներ և թևեր: Բոլոր սրբազն ծառերը շրջանակված են բաց երախներով առյուծի գլուխներ ունեցող 8 օձերի պատկերներով: Սաղավարտների ծոծրակային մասերը զարդարված են 8 մարտակառքերի և 10 հեծյալների պատկերներով: Հեծյալների և կառամարտիկների գլխներին կան նույնպիսի սաղավարտներ:

Արեմտյան Հայաստանի տարածքում վերջին տարիներին գտնված նոր նյութերը բացահայտում են ուրարտական սաղավարտների զարդարման բոլորվին նոր մոտիվներ: Այս բոլոր գտածոները պահպանվում են աշխարհի տարբեր թանգարաններում:

Դրանցից երեքի ճակատային մասերը զարդարված են կորադիծ իրանով օձերի երեքական պատկերներով: Դրանց միջև սաղավարտի սրածայր ելուստից իջնում է մի այլ ուղղաձիգ օձի պատկեր: Բոլոր օձերի գլուխները հորիզոնական մեկ մակարդակի վրա են: Մայնցի թանգարանում պահպան սաղավարտի ճակատային մասը զարդարված է ոչ թե երեքական, այլ մեկական օձերի նման պատկերներով:

Ավելի հարուստ զարդարված երեք այլ սաղավարտներից մեկը պահպառմ է Մյունխենի թանգարանում: Մարդակատային մասի ստորին հատվածը զարդարված է ուռուցիկ գծերից կազմված շրջանակներով, որի ներսում տեղադրված են երկու դեմ դիմաց սլացող մարտակառքերի պատկեր-

ներ: Մրանց թափքերում կանգնած են երկուական կառամարտիկներ, որոնք կրում են նույնատիպ սաղավարտներ: Կառապանը ղեկավարում է ձիերին, իսկ մյուս մարտիկը պատկերված է ձեռքերն առաջ պարզած: Սլացող ձիերի առջեկից մեկը մյուսի դիմաց վագում են մեկական այծ՝ կեռ եղյուրներով և ընդգծված խոշոր աչքերով:

Հաջորդը զարդարված է վերեկից իջնող օձի պատկերով, որի գլուխն առյուծի է, տրված դիմային պատկերագրությամբ: Մրանց երկու կողմերում պատկերված են կորաձիգ իրաններով, հակված գլուխներով երեքական օձ: Սաղավարտի ճակատային մասը՝ օձերի գլուխներից ցած, ծածկված է վարդյակներից և զիգզագներից կազմված լայն զարդագոտիով, որի ներքին տարածքը պատված է երեք շարք կազմող սյուժետային պատկերներով: Զարդագոտուց վերև օձերի գլուխների բարձրությամբ, տեղադրված է չորրորդ շարքը: Այս վերին շարքում պատկերված են դեմ դիմաց քայլող ձկնապոչ այծեր, որոնց տակ գտնվում են նույնպես դեմ դիմաց քայլող, թևերը բացած չորսական թռչուն: Ստորին գոտիները, որոնք ընդգրկում են սաղավարտի ողջ շրջանագիծը, ունեն ավելի բարդ կոմպոզիցիայի կենտրոնում պատկերված է սաղավարտի ճակատային մասի կենտրոնում և բաժանված է մյուսներից ուղղահայաց տեղադրված օձերի պատկերներով: Այստեղ կոմպոզիցիայի կենտրոնում պատկերված է կենաց ծառը, որի սփռված ճյուղերի ծայրերը ավարտվում են նուան պտուղներով, որոնց վրա կախված է արևելի թեավոր սկավառակը: Աջից և ձախից դեպի կենաց ծառն են շարժվում հնգական ֆիգուրներից կազմված շքերթի մասնակիցները: Դրանցից առաջինը, ըստ երևույթին, քուրմ է, որն աջ ձեռքին պահպառմ է ինչ-որ երկար առարկա (միգուցն նիզակ), իսկ ձախը բարձրացրել է ողջույնի նպատակով: Նրան հետևում են աղեղները ուսերին երկու զինվոր, իսկ նրանց հետեւյց՝ թեավոր մարդիկ, որոնք իրենց իջեցրած ձախ ձեռքերում պահպառմ են փոքրիկ դույլեր, աշը բարձրացրել են ողջույնի համար:

Վերջին գոտում ավելի բարդ կոմպոզիցիա է պատկերված: Կենտրոնական գոտուց աջ՝ ամբողջ սաղավարտի շրջագծով պատկերված է շքերթի տեսարան՝ բաղկացած 13 ֆիգուրներից: Առջևից շարժվում են ողջույնի համար ձեռքերը վեր բարձրացված երկու քուրմ, նրանց ետեւից գնում են աղեղն ուսին մեկ զինվոր և երկու մարդ: Մեկը ձեռքերը բարձրացրել է վեր, իսկ մյուսը պատկերված է երկարավուն գլխարկով: Մրանց հաջորդում են չորս մարդու պատկերներ: Առաջին երկուսն ուսերին կրում են ինչ-որ քեռ, մյուս երկուսը խոշոր սափորներ: Շքերթն ավարտվում է չորս մարդկանց պատկերներով, որոնք ուսերին տանում են զոհաբերվող կենդանիներին: Այս շքերթի անդամներին, որոնք զոհաբերություն են մատուցում,

կամ հարկ են բերում հանդիսավոր պայմաններում, դիմավորում են մի քանի այլ անձնավորություններ: Այստեղ՝ աջ կողմում, գլուխը հակած կորագիծ օձի պատկերի տակ, կանգնած է մի մարդ, որի առջև կանգնած են ձեռքերը բարձրացրած յոթ վահանակիրներ և աղեղնավորներ ու ողջունում են աջ կողմից դեպի իրենց շարժվող վերը նշված չքերթի մասնակիցներին: Բոլոր քրմերը և զինվորները պատկերված են երկարափել, իսկ բենակիրները կարճ, ծնկներից վերև, զգեստներով: Վանի թագավորության արվեստի եզակի հուշարձան է Տոկիոյի թանգարանում պահպող բրոնզե սրածայր սաղավարտը: Նրա ճակատային մասը զարդարում է մի ուռուցիկ կենտրոնական ող, որն ունի փետուրի տեսք և վեր է բարձրանում սաղավարտի սրածայր ելուստից: Սաղավարտի ճակատային մասը զարդարում է ցուլի գլխի խոշոր պատկերը: Այս ինքնատիպ շրջանակի մեջ տեղադրված է ծիսական կոմպոզիցիոն պատկեր: Կոմպոզիցիայի կենտրոնական ֆիգուրն է մի անձնավորություն, որի պատկերը պահպանվել է կոնքերից վերև (ոտքերը չեն պահպանվել): Նրա զրահապատ կուրծքը տրված է դիմային, իսկ գլուխը կողային դիրքով (դեմքի մանրամասնությունները չեն պահպանվել): Նա երկու ձեռքերով բռնել է թևավոր ցուլերի վզերից և փորձում է հնագանդեցնել նրանց: Դատելով կենդանիների թուլացած դիրքերից, դալիովին հաջողվում է: Ցլագլուխ շրջանակի երկու կողմերից՝ սաղավարտի ամբողջ շրջանակով, տրված են երկու ուելիեֆ օձերի պատկերներ՝ պարզ ընդգծված աչքերով և մոռութներով: Այս օձերի մարմինների աջից և ձախից դեպի շրջանակն են ուղղված մեկը մյուսին հետևող ֆանտաստիկ կենդանիների մի շարք: Առջևից քայլում է երախը բաց, խիտ բաշով արու առյուծը, որի պոչը կիսակլոր բարձրացրած է մեջքի վրա: Կարճ ականջները սեղմված են գլխին: Առյուծի հետեւից շարժվում է խոշոր, կեռ եղջյուրներով և երկար պոչով, բերանը կիսաբաց թևերով ցուլը: Նրա հետեւից քայլում է գիշատիչ թռչնի գլխով թևավոր առյուծը:

Ուրարտական զրահաշապիկները պատրաստված են տարբեր չափերի կոճակներից, ճարմանդներից, սկավառակ – թիթեղներից, որոնք կարգել են կտորի կամ կաշվից վերնաշապիկներին: Մետաղագործ վարպետները դրանցից մի քանիսը ձևավորել են ամենայն նրբությամբ: Արևմտյան Հայաստանում գտնված զրահաշապիկի սկավառակներից մեկի մակերեսը զարդարված է եռաշար գոտեշերտերով:

Ցուրաքանչյուր գոտու ներսում տեղադրված են ֆանտաստիկ կենդանիների մոտիվներով զարդապատկերներ: Պատկերված են 24 գրիֆոն՝ բաժանված չորս խմբի: Վերին խմբում (աջից և ձախից) տեղադրված են՝ 1) մարդու գլխով թևավոր առյուծ, 2) խոյի գլխով թևավոր առյուծ, 3) թևավոր ցուլ, 4) թռչնի գլխով թևավոր ցուլ, 5) թևավոր առյուծ և 6) այծի

գլխով թևավոր առյուծ: Ստորին երկու խմբերում փոքր ինչ տարբերությամբ տեղադրված են նույնանման ֆիգուրներ՝ 1) գլխարկը գլխին, մարդու գլխով թևավոր առյուծ, 2) գիշատիչ թռչնի գլխով թևավոր առյուծ, 3) գլխարկը գլխին մարդու գլխով թևավոր առյուծ, 4) գլխարկը գլխին մարդու գլխով թևավոր ցուլ, 5) բառաչող ցուլի գլխով թևավոր առյուծ և 6) թևավոր ցուլ: Վերին և ներքին շարքերի ֆիգուրները տարբերվում են իրենց պատկերագրությամբ: Այսպես՝ վերին երկու խմբերի թևավոր առյուծները ունեն երկար մազերով կանացի գլուխներ: Ի տարբերություն դրանց՝ ստորին երկու խմբերի առաջին և երրորդ թևավոր ցուլերի պատկերներն ունեն մորուքով և անմորուքով աղամարդկանց գլուխներ, որոնք կրում են կենտրոնում կլոր ելուստ ունեցող գլխարկներ:

Սկավառակի կենտրոնական շրջանակում պատկերված է թևավոր մարդ՝ կանգնած ցլի վրա: Ցուլը, վերը նկարագրված կենդանիների նման, ինչպես այդ ընդունված է հին արևելյան արվեստում, պատկերված է կողային դիրքով: Ի տարբերություն սրանց, մարդու կուրծքը, հին արևելյան կանոններին համաձայն, 1/3 թեքված է դեպի ձախ, իսկ պատկերն ամբողջությամբ տրված է կողային դիրքով: Նա կանգնած է հանգիստ դիրքով՝ աջ ոտքը հենած կենդանու վզին, իսկ ձախը՝ մեջքին: Զեռքերն առաջ են պարզած (աջը փոքր ինչ բարձրացրած է) ողջունելու կամ օրհնելու համար: Աջ ուսից կախված է խոշոր աղեղ:

Պարզ ընդգծված են դեմքի մանրամասնությունները՝ ուղիղ քիթը, ոչ մեծ բերանը և նշածե աչքերը: Կզակը ծածկված է երկար մորուքով: Հագին կրում է ծնկներից վերև բաճկոն, որի փեշերը զարդարված են ծոպերով: Գլխին կրում է կլոր գլխարկ, որի կենտրոնում կար կլոր ելուստ: Գլխարկի ճակատային մասը զարդարված է եղջյուրներով, ինչը հաստատում է, որ այստեղ աստված է պատկերված: Ուրարտական պատկերագրության մեջ ընդունված է եղել ցլի վրա կանգնած պատկերել պատերազմի, փոթորկի և մրրիկի աստված թեյշերախն: Այս տիպի զրահաշապիկների հանդես գալու թվագրության համար կարեւոր նշանակություն ունի Շվեյցարիայի թանգարանում պահպող խոշոր բրոնզե սկավառակը (արամագիծը 24,6 սմ), որը զարդարված է երեք համակենտրոն շրջանակներով, որի վրա պահպանվել է Մենուայի արձանագրությունը:

Ուրարտական պաշտպանական զարդապինության և պաշտամունքի կարեւորագույն մասն են հանդիսանում լայն ու նեղ բրանգե գոտիները, որոնք Հայաստանում հանդես են գալիս ուշ բրոնզի դարի վերջից: Գեղարդունք Հայաստանում հանդես են գալիս ուշ բրոնզի դարի վերջից: Գեղարդական հարդարման տեսակետից գրանք բաժանվում են հետեւյալ 3

ձեւերի՝ կետազարդ և երկրաչափական նախշով, բջջածե, մարտառսորդական պաշտամունքային, խառը ոճով պատկերագրությամբ:

Մարտառսորդական տեսարաններով զարդարված գոտիները, հանդիսանում են ուրարտական գրաֆիկական արվեստի լավագույն նմուշներ: Եղած պատկերները բացի սքանչելի կոմպոզիցիոն տեսարաններից, ուր պատկերված են զորքի առանձին ջոկատների ձևերը կամ տարբեր որածեւերը, հսկայական տեղեկություն են հաղորդում ուրարտական մարտակառքերի, ձիասարքավորման, մարտիկների հագուստի և սպառազինության և այլնի մասին:

Այսպիսի գոտիներ հայտնաբերվել են էրեբունուց, Կարմիր Բլուրից և վանի թագավորության կենտրոնական շրջաններից: Լավագույն նմուշներից է հանդիսանում Նոր-Արեշում (Երևան) գտնվածը:

Նրա առանձին շարքերում պատկերված են իրար վրա կանգնած երեք առյուծ, մեկ այլ բեկորի կենտրոնական մասում ամեն մի շարքում պատկերված են իրար ետելից վազող ցուլեր և առյուծներ, որոնց հետապնդում են հեծյալները: Մի ցուլի ուսին խրված է նրանց կողմից արձակած նետը: Առավել հետաքրքիր են այն բեկորները, որոնց վրա պատկերված են շարքերով շարժվող հետեւակի զինվորները և հեծելազորը, որոնք վերադառնում են որպից: Մեկ այլ բեկորի վրա ընդգծված է հաջող որսից հետո կատարվող ծիսական արարողությունը: Այստեղ պատկերված են երեք խոչոր կենաց ծառեր, որոնց երկու կողմերում կանգնած են ձկան պոչեր և գիշատիչ թռչնի գլխով ունեցող թևավոր առյուծներ և մարդկանց գլուխներ ունեցող թևավոր առյուծներ:

Նոր-Արեշի երկրորդ գոտու վրա պատկերված են բազմաթիվ մարտակառքեր, որոնց թափքում կանգնած մարտիկները և նրանց ուղեկցող հեծյալները նետահարում են փախչող առյուծներին և ցուլերին, որոնցից մի քանիսը կատաղած վիճակում հարձակվում են իրենց հետապնդողների վրա:

Պաշտամունքային տեսարանով գոտիներից լավագույն օրինակը հայտնաբերվել է Թելշեբախինի պեղումների ժամանակ:

Նրա մակերեսի վրա պահպանվել է ընդամենը հինգ պատկեր: Բեկորի ձախ կողմում պատկերված է թռչնի պոչով թևավոր առյուծ: Նրանից աջ առյուծի վրա կանգնած է խալդ աստվածը, որի վրա տեղադրված է կենաց ծառը: Խալդին հաջորդում է ծնկաչոք Շիվինի (արևի) աստվածը, որը ձեռքերով բռնել է արևի սկավառակը: Շիվինին հաջորդում է ցուլի վրա կանգնած թելշեբախ, որի գլխին նույնպես պատկերված է կենաց ծառը: Գոտու ձախ ծայրում, կոտրվածքի վրա պահպանվել է մարդու գլխով թևավոր առյուծի պատկերի առաջին մասը:

Հետաքրքիր գոտու խոշոր բեկոր է պահպառմ Մյունխենի թանգարանում: Այս գոտու մակերեսը ծածկված է բազմաթիվ գրիֆոնների և կենաց ծառերի պատկերներով: Այսպես, գոտու վերին ձախ հատվածում պատկերված են յոթ գրիֆոններ, մյուս հատվածում հինգը, իսկ վերջի պահպանված վերին հատվածում՝ վեցը: Նրանք բոլորն էլ թևավոր են, ունեն ցուլի կամ վերին հատվածում՝ վեցը: Նրանք բոլորն էլ թևավոր են, ունեն ցուլի կամ մարդու գլուխներ, ձկան պոչեր և մարդու ոտքեր: Բեկորի ստորին շարքերում պատկերված են թևավոր առյուծներ, որոնք ունեն ձկան կամ ցուլի պոչեր, մարդկային ոտքեր կամ առյուծի թաթեր կամ ցլի կճղակներ:

Մյունխենի թանգարանում պահպառ գոտիների բեկորներից մեկի վրա պատկերված է մարտական և պաշտամունքային տեսարաններ: Բեկորի վերին շարքում պատկերված է ուրարտական հեծելազորի և մարտակառքերի վերթը: Երկրորդ շարքում շարժվում են հետեւակի զինվորները: Երկու շարքերում էլ մանրամասն տրված է մարտիկների հագուստը, զենքը, սպառազինությունը, ձիերի հանդերձանքը և այլն: Երրորդ և չորրորդ շարքերում երկուական կենաց ծառեր: Առաջին ծառի երկու կողմերում կանգնած են մարդու գլխով և ձեռքերով թևավոր առյուծները: Նրանց գլուխները ծածկված են գլխարկներով, աչ ձեռքերը բարձրացած են ողջույնի համար, իսկ ձախում պահպառ են ինչ-որ ուղղանկյուն իրեր:

Խոշոր գոտի է պահպառմ Նյու-Յորքի թանգարանում (Երկարությունը 126 սմ): Նրա մակերեսը բաժանված է 13 հատվածների: Առաջին հատվածում, գոտու ամբողջ լայնությամբ պատկերված է ձկան պոչով թևավոր առյուծ: Դրանցից հետո պատկերված են մի քանի շարքերով ավելի փոքր պատկերներ: Տոկիոյի թանգարանում նույնպես պահպառ են խառը սյուտեների պատկերներով գոտիներ: Ցավոք, դրանք բոլորն էլ խիստ բեկորային ձեռով են պահպանվել: Առավել լավ են պահպանված մի գոտու երեք բեկորները, որոնց վրա եղած պատկերները հնարավորություն են տալիս տպագորություն կազմել դրա կոմպոզիցիոն լուծումների մասին: Այս գոտիները հանդիսանալով զրահի մասեր, միաժամանակ ինչպես վերը նշվեց, լայնորեն լուսաբանում են ուրարտական գրաֆիկական արվեստը: Այն հանգամանքը, որ նրանց գերակշիռ մասը գտնվել է Արևմտյան Հայաստանի տարածքում կատարված թալանչիական պեղումների շնորհիվ, դժվարացնում է նրանց թվագրությունը ճշտելու խնդիրը: Սակայն պատկերական առանձնահատկությունները, որոնք կատարվել են հինարևելյան պահպանական ձեռքերի ոճով և ստույգ թվագրվող հուշարձաններից գտնված գոտիների մի շարք էլեմենտների կրկնությունը ստույգ մատնանշում է, որ գոտիների մի շարք էլեմենտների կրկնությունը հաջորդում է այդ գոտիների մասերի մ.թ.ա. 9-8-րդ դարից ոչ ուշ, հնարավոր է ավելի վաղ և առանց զգալի փոփոխությունների հարատեև են նաև մ.թ.ա. 7-րդ դարում:

Ուրարտական դարբինները մետաղագործության մեջ զգալի նվաճումների հասան:

Չուլման և կոփման եղանակով պատրաստվում էին ձիասանձեր, ասպազենի հրաշալի նմուշներ, մարտակառքերի մետաղյա մասեր, հանդերձանք և այլն:

Ձիասանձերը Հայաստանում լայն տարածում ունեն դեռ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում յև առավել հաճախակի են հանդիպում ուրարտական մշակույթում: Ձիասանձերը հայտնի են ինչպես տարբեր բրոնզե իրերի վրա եղած պատկերներով, այնպես էլ բազմաթիվ հուշարձանների պեղումներից և բաժանվում եմ մի քանի տիպի:

Երկաթե և բրոնզե սանձերը, ունեն երկմաս և եռամաս երախակալներ, որոնց ծայրերն ավարտվում են օղակաձև ելուստներով փոկերը ամրացնելու համար: Սրանց սրածայր, տափակ այտապանները կորացած են դեպի դուրս: Նման սանձեր հայտնի են Կարմիր բլուրից, որոնցից մեկի վրա պահպանվել է Մենուայի արձանագրությունը: Հայտնի են նաև Արևմտյան Հայաստանի տարածքից:

Քացի սանձերից, Արևմտյան Հայաստանի պատահական գյուտերի շնորհիվ գտնվել են ձիերի հանդերձանքի տարբեր իրեր, որոնցից ամենահետաքրքիրներն են Մենուայի և Սարդուրի 2-րդի արձանագրություններով գտածուները՝ ճակատակալները, բրոնզե թիթեղները, տարբեր ձևերի ճարմանդները և այլն:

Գրաֆիկական արվեստի փայլուն նմուշներից են բրոնզե նվիրատվական թիթեղները:

Այս թիթեղները, ինչպես նաև գոտիների մի մասը, քացի նուրբ կամ խորը գծանախշերից, որոնք կատարվել են փորագրությամբ, զարդարված են նաև դրվագման եղանակով:

Այս նյութերի մեջ առանձնակի տեղ են գրավում 1971 թ. Հայկաբերդ ամրոցից, նախկին Խարականց, (այժմ Գիհմլի) Սերբար-թեփե բլուրի վրա հողային աշխատանքներ կատարելիս գտնված գանձը, որը պարունակում էր ավելի քան 2000 բրոնզե նվիրատվական թիթեղներ: Դրանք պահպան են Եվրոպայի, Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի և ճամանակայի տարբեր թանգարաններում: Թիթեղները իրենց պատկերների բովանդակությամբ, քացի մի քանի երկրաչափական և կենդանակերպ նախշազարդում ունեցողներից, հիմնականում բաժանվում են մի քանի խմբի՝ 1) մեկական տղամարդու և կանացի պատկերներ, 2) խմբակային տեսարաններ և 3) բարդ կոմպոզիցիոն տեսարաններ:

Ուրարտական արվեստի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ ուրարտական նկարիչները չեն հետևել պատկերագրական միատեսա-

կությանը, այլ աշխատել են ստեղծել մարդկանց (աստվածների) բոլորովին տարբեր կերպարներ՝ հարթ կամ ալիքաձև մազեր, նշածե կամ կլոր աչքեր, խիտ կամ բարակ հոնքեր, տարբեր քթեր, բերաններ և այլն, ինչպես նաև զգեստների խիստ բազմաձևություն:

Քանդակագործ վարպետները ձուլել և քանդակել են մետաղե բարձրարժեք իրեր՝ առանձին աստվածների, կենդանիների և երևակայական էակների մետաղյա քանդակներ: Դրանց հիմնական մասը պատրաստված է բրոնզից, որոնց մի մասը ծածկված է եղել ոսկյա թիթեղներով և զարդարված գունավոր քարերով: Քացի մետաղյա արձաններից գտնվել են նաև սակավաթիվ քարե, փայտե և կավե արձաններ:

Այս գտածուները իրենց նշանակությամբ բաժանվում են մի քանի խմբի՝ 1) ուրարտական աստվածների արձաններ, 2) կահույք զարդարող քանդակներ և 3) կենդանիների գլուխներ, որոնք զարդարում են մարտակառքերի քաշանները:

Դրանցից առաջինը ներկայացված է 1874 Վանում գտնված աստծո բրոնզե արձանիկով: Այն իրենից ներկայացնում է ոչ մեծ (բարձրությունը 19,7 սմ), արմունկներում ծալված, առաջ ձգված ձեռքերով, ամբողջ հասակով կանգնած աստծուն: Նրա աջ բաց ափը առաջ է ձգված ողջույնի համար, իսկ ձախ սեղմված բուռնցքի մեջ կա անցք ինչ-որ իր (գավազան, նիզակ) տեղադրելու համար: Նա գլխին կրում է եղջյուրներով զարդարված սրածայր սաղավարտ, իսկ հագին ունի երկար, հարթ, մինչև կրունկները հասնող, կարճ թևերով գտնելեալ զգեստ: Պարզորեն ընդգծված են բորիկ ոտքերի մատները: Մանրամասն ընդգծված են դեմքի առանձնահատկությունները՝ աստվածը պատկերված է ծեր հասակում, նա ունի երկար, մինչեւ կրծքի կենտրոնը հասնող մորուք, սաղավարտի տակից թափվող ալիքաձև մազեր: Ընդգծված է լայն ճակատը, խիտ հոնքերը, նշածե աչքերը, ուղիղ քիթը և սեղմված բերանը: Քանի որ նա չի կրում Շիվինիի և Թեյշերաբինի հատկանիշները, ապա արձանը խորհրդանշում է Ուրարտուի գերագույն աստված Խալդին:

Հաջորդ արձանը 1941 թ. գտնվել է Կարմիր բլուրում: Այն նույնպես պատկերում է ամբողջ հասակով կանգնած անմորուք, հասու, լի ուժերով աստծո կերպարանք: Նա կրում է կարճ թևերով զգեստ, որը զարդարված է քառակուսի վարդյակով, իսկ փեշերը ծովերով:

Հաջորդ պատկերում նստած է (գահը բացակայում է) աստվածուհու քանդակը, որը գտնվել է 1907 թ. Վանից ոչ հեռու Դարաբեյի ամրոցում: Քանդակը (բարձրությունը 12 սմ) պատկերում է վարդյակներով զարդարված, մինչև կրունկները երկար զգեստ հագած կնոջ այս արձանիկը պատկերում է Խալդ աստծո կնոջը՝ Արուբանիին:

Հայտնաբերվել են ուրարտական կահույքը զարդարող քանդակները, որոնք ներկայացված են առանձին արձաններով կամ տարրեր կենդանիների մարմնի մասերով։ Այս խմբի մեջ առանձնակի տեղ են գրավում 1877-1885 թ.թ. Թոփրակ կալիում գտնված գահերի (ըստ երեսութիւն 3 գահի) մասերը զարդարող քանդակները, որոնք հանդիսանում են ուրարտական արվեստի սքանչելի նմուշներ։ Նրանք բոլորն էլ դատելով պահպանված հետքերի, ծածկված են եղել ոսկյա բարակ թիթեղով և զարդարվել են գունավոր քարերով և գունապակիով։ Այս գահերից մեկը, ներկայացնում է չորս ոտքերով, բարձր մեջքով և հարթ սստուկով մի բազկաթոռ, որի արմանկակալները զարդարված են եղել առյուծների քանդակներով։ Գահի ոտքերը ոչ թե ամբողջական են, այլ կազմված են եղել մի քանի բաղադրական շարահարկ մասերից։ Առաջին շարահարկը կազմված է առյուծների մեջքին կանգնած մարդկանց արձաններից, երկրորդը՝ երեք թևավոր գրիֆոնների քանդակներից, որոնցից ներքեւ տեղադրված են ցածր փորագրած ոտքերը։ Նման դասավորումը և շարահարկի բարձրությունը գահի նստարանը տեղադրում են այնքան բարձր, որ նստողի ոտքերը պետք է կախված մնային։ Այդ պատճառով գահի առջև տեղադրված էր փորագրած փոքրիկ նստարան։

Այս գահը զարդարող քանդակները բաժանվում են երեք ենթախմբերի՝ 1) առանձին կանգնած մարդու արձան, 2) կենդանիների վրա կանգնած աստվածների արձաններ և 3) երկակայական կենդանիների արձաններ։

Վերը նշված քանդակներով զարդարված իրերը՝ կահույքը, սպասքը, մարտակառքերի դետալները հանդիսանում են ուրարտական արքունիքի սեփականություն։

Վանի թագավորության մետաղական սպասքը բաժանվում է մի քանի խմբերի՝ խոհանոցային, կենցաղային և պաշտամունքային։ Դրանք ներկայացված են կաթսաներով, դույլերով, սափորներով, թասերով։ Շատ գտածոներ զարդարված են քանդակ պատկերներով և ունեն սեպագիր արձանագրություններ։

Սարգոն 2-րդի բարձրաքանդակի վրա պատկերված են Մուսասիր տաճարի առջև կանգնած երկու հսկայական կաթսաները։ Նրանք ունեն կարսածե, դեպի վեր լայնացող իրաններ և կլորավուն շուրթեր։ Երկու կաթսաներն էլ կայունությունը պահպանելու համար տեղադրված են եռոտանի հենակների վրա, որոնց ստորին մասերը ունեն ցլի կճղակի ձև։ Նման կաթսայի օգտագործման մասին հիշատակում է Սարգոն 2-րդը։ Դրանք լցվում էին հեղման գինով Խալդի աստծո առջև զոհաբերություններ կատարելու ժամանակ։

Գտնվել են բրոնզե թիթեղից պատրաստված խոշոր, կլորավուն իրանով, փոքրիկ, դուրս ճկված շուրթով անոթներ, որոնց ուսերը զարդարված

են երեքական կամ չորսական ցուլերի գլուխների քանդակներով։ Այս գլխիկները ձուլված են մոմե կաղապարով և բոլորն էլ ունեն համանման ոճական առանձնահատկություններ՝ խոշոր ոլորած եղջյուրներ, կլոր կամ ձվածե աչքեր, հաստ, ծանր հոնքեր։ Խոշոր մոռութների վրա ընդգծված են հաստ սեղմված շուրթերը և կլոր քթանցքները։ Ճակատները զարդարված են եղևնածեն նախշով։ Մի այդպիսի կաթսա հայտնի է Ալթին թեփերից։ Նրա ուսերը զարդարված են ցուլերի չորս գլխիկներով, որոնք ամրացված են թևերը բացված, թռչունի ձև ունեցող թիթեղների միջոցով։ Այս կաթսան տեղադրված էր բրոնզե հաստ ձողերից կազմված եռոտանու վրա, որի ոտքերի ծայրերը ավարտվում են ցուլերի ոտքերով։

Արևմտյան Հայաստանից գտնված մեկ այլ նման կաթսա պահպում է Մյունխենի թանգարանում։ Բացի կաթսաներից, նման բրոնզե ցուլերի գլուխներ մեծ թվով հայտնի են Վանից, Ալիշարի դամբարանից, Ղուշչից (Ուրմիա լճի մոտ), որոնք պահպում են Լոնդոնի, Լուվրի, Շվեյցարիայի, Մյունխենի, Քլիվլենդի, Հարվարդի, Ցինցինատիի և այլ թանգարաններում։

Որոշ անոթներ, ուսերը զարդարում են թևերը փուած թռչունների ֆիբուլը։ Այս կանայք ունեն գեղեցիկ կլորավուն դեմքեր, մինչև ուսերը հասնող շքեղ մազեր, ուղիղ քթեր, նշած աչքեր և լիքը շուրթերով փակած բերաններ։ Կանացի մարմին ունեցող թռչունները կապված են արևի պաշտամունքի հետ և խորհրդանշում են արևի աստծո Շիվինիի կողմը։ Տուշպուեային։

Մի քանի օրինակներում անոթները, որոնք զարդարող առյուծների գլուխներն ամրացված են անոթների ուսերին տպափորություն է ստեղծում, որ առյուծները վկերը ձգած նայում են կաթսաների մեջ։ Ըստ որում նրանց թիվը երբեմն հասնում է վեցի։ Նման կաթսայի բռնակ, որը ավարտվում է երախը բաց առյուծի գլխով, հայտնի է կարմիր բլուրից։ Նրա վրա կա կարճ արձանագրություն «Արգիշտի արքա, որդի Սարգուրի», որոնք պատրաստվում էին ինչպես ոսկուց, այնպես էլ արծաթից և բրոնզից։ Այս նյութերը աչքի են ընկնում իրենց բարձր ճաշակով և պատրաստման վարպետությամբ։ Հատկապես հարուստ զարդանախշված են ոսկերչական և արծաթագործական իրերը, որոնք ներկայացված են տարրեր գլխազարդերով և կրծքազարդերով՝ ականջօղեր, մեղալիոններ, հմայիլներ, շքասեղներ և այլն։ Սրանց չեն զիջում նաև բրոնզից պատրաստված համանման իրեր։ Ուրարտական ոսկերչության և արծաթագործության մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում Սարգոն 2-րդի կողմից Մուսասիրում գտնված թանգարժեք իրերի ցանկերը։ Այստեղ եղել են ոսկյա դաշույններ գույքերի ունեցող գավազաններ, ոսկով և արդերի, ոսկյա և արծաթի գլխիկներ ունեցող գավազաններ, ոսկով և ար-

ծաթով զարդարված փայտե և փղոսկրե անոթներ: Բացի տաճարի պատերը զարդարող ոսկյա վահաններից, այնտեղ գտնվել է մոտ 13 կգ կշռող ոսկյա թուր և մարդու ձեռքի տեսք ունեցող ոսկյա կողպեք:

Բացի ոսկյա իրերից, այնտեղ գտնվել են մեծաքանակ արծաթյա իրեր՝ 393 արծաթե թաս, հիշատակվում են նիզակներ, աշտանակներ՝ 96 հատ, 67 կաթսաներ, 33 մարտակառքեր, կեռ թրեր և արծաթե վահաններ և շատ այլ նյութեր, որոնք վկայում են Ուրարտուում թանկարժեք մետաղների օգտագործման մասին:

Խնջնգործություն – Ուրարտական խեցեգործ վարպետները պատրաստել են հազարավոր խեցանոթներ՝ բազմաբնույթ կարմրավուն, սև, դեղնավուն մակերեսով անոթներ:

Վանի թագավորության հուշարձաններից հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ երկրագործական և անասնապահական մթերքների պահպանման և վերամշակման համար լայն տարածում ունեցող տարբեր ձևերի անոթներ: Դրանք ներկայացված են գինի, ցորեն և բուսական յուղ /ձեթ/ պահելու համար կարասներով և այլ տիպի խեցեղենով: Կարասներն ունեն ուռուցիկ ձգված, կլորացող իրան, բարձր կամ ցածր հարթ կտրված, դեպի դուրս ճկված, կլորացող զանգվածեղ շուրթ, հարթ մեծ կամ փոքր հատակ:

Հատկապես խոշոր օրինակներն ունեն զարդամոտիվների հարուստ հորինվածք, որով տարբերվում են մյուս խեցանոթներից: Զարդամոտիվները կազմված են հիմնականում երկրաչափական և բուսական նախշազարդերից: Դրանք ուղղանկյուն, եռանկյուն միաշարք, եռաշարք զարդագոտիներ են, ուռուցիկ ժապավենածե երբեմն հասկանախչ հիշեցնող հարդարանքով:

Ուրարտական կարասների շուրթերի տակ ունեն ամենատարբեր հիերոգլիֆ նախշեր, չափ ու քանակի մասին վկայող սեպագրեր, վարպետի նշաններ:

Հետաքրքիր են կարմիր բլուրից հայտնաբերված սև փայլեցված անոթները, որոնցից առաջինն իրանին ունի երեք հավասարաչափ իրարից հեռացող զուգահեռ ռելիեֆ գոտի, իսկ երկրորդը նույնպես չորս գոտի, ընդ որում վերջինիս վզի տակ արված է գալարվող օձի ծեփադնդակ: Նման կարասի բեկորներ պահվում են վանի թանգարանում: Հաջորդ խումբ անոթների զգալի մասը զարդանախչ չունի, չնայած առանձին կարասներ աչքի են ընկնում հարուստ հարդարումով: Այստեղ առանձնանում է կարմիր բլուրի համար 16 սենյակից հայտնաբերված անոթը:

Իրանի վերին մասում կա երեք ցլագլուխ ծեփադնդակ, որոնք ձևագործված են բավականին նուրբ դիմային մանրամասներով՝ փոքրիկ դունչ,

կորավուն աչքեր, սրացող եղջյուրներ: Կարասի ուսի ուռուցիկ գոտին ներկված է սև, շագանակագույն, դեղնավուն օղակներով, որոնք միմյանցից անջատվում են զույգ ուղղահայաց գծիկներով: Այսպիսի ցլագլուխ քանդակված անոթներ հայտնաբերվել են Երևանի Բիայնական դամբարանից, ինչպես նաև՝ Արևմտյան Հայաստանի Հնագայրերից՝ Ալթին-թեփե, Արծկե, որոնցից մի քանի նմուշներ պահվում են Վանի թանգարանում:

Հուշարձաններից հայտնաբերված բիայնական կարասների զարդամութիվները չեն սահմանափակվում վերոհիշյալով: Բազմաքանակ բեկորներ իրենց վրա կրում են ամենատարբեր բովանդակության պատկերներ, որոնց մի մասն արված է թրծումից հետո:

Դրանցից կարելի է առանձնացնել Արգիշտիխինիլիից գտնվածը, որի վրա գծագրված է սլացող մարտակառք՝ իր մանրամասներով: Նման պատկերներ կան Արծկեի (Աղիլջևազի) պեղումներից հայտնաբերված բարձրագաներում: Պարզունակ կենդանակերպ զարդանախշով կարասների բեկորներ են գտնվել էրեբունիի պեղումներից: Դրանցից մեկի վրա խաչագծված է վազող ձի՝ ձգված իրանով, փարթամ պոչով, նման՝ Արգիշտիխինիլիի օրինակին: Մյուս անոթների վրա արված են թռչնի պատրաստված քարայծի, երկսապատ ուղտի պատկերներ:

Քննվող կարասներն ունեցել են բազմաբնույթ կիրառական նշանակություն: Ընդ որում տարբեր խմբերի առանձին օրինակներ կարող էին կատարել միևնույն ֆունկցիան: Խոշոր կարասները տնտեսական լայն կիրառություն են ունեցել հիմնականում օգտագործելով գինի, հացահատիկ, բուսական յուղ պահելու համար: Ամբարները, ինչպես և մառաններում պահվող կարասները, խիստ հսկողության տակ էին. դրանք պարտադիր կնքվում էին: Կարասների տարրությունները շատ անգամ վերստուգում, վերահաշվառվում էին: Դրանց վրա դրվում էր նոր չափի միավոր՝ համառոտագրելով կամ էլ ամբողջական բառերով: Հայտնի է, որ բիայնական պետությունում գոյություն ուներ չափի միավոր՝ ակարկին և տերուսին (240-250,20-25) լիտր: Շտեմարան՝մառաններում պահվող մթերքը ծառայում էր ոչ միայն ամրոցի բնակիչների, ներքին և արտաքին առևտորի, այլև բանակի, կայազորի համար: Միաժամանակ կարմիր բլուրի «հարուստ ուրարտացու» բնակարանի պեղումները ապացուցում են, որ այդ կարասները ծառայել են տնտեսություն ունեցող վերնախավի կարիքները բավարելու համար: Այս անոթները օգտագործվել են նաև երկրագործական և անասնապահական մթերքների վերամշակման աշխատանքներում:

Գարեջուր պատրաստելու աղհեստանոցներում հայտնաբերվել են բազմաթիվ անոթներ, քարե տաշտեր՝ պատրաստի արտադրանքի, գարու և կորեկի համար:

Պեղումներից հայնաբերված անոթների հաջորդ խումբը ծխամաններն են : Դրանք կարմրավուն սնամեջ ոտքի վրա կլորացող իրանով, հարթ, դուրս ճկված շուրթով սկահակներ են, որոնք իրանի վրա ունեն ուղղանկյուն, եռանկյուն, ձվածիր անցքեր: Այս երկմասանի անոթները ծառայել են որպես ծխամաններ, կարասներն ու խոչոր անոթները ծծումբով ծխացնելու և ախտահանելու համար: Ախտահանված անոթները ապահովում էին գինին փշանալուց: Այս փաստը վկայակոչված է Կարմիր բլուրում, որտեղ դժոնվել են ծծումբի կուտակումներ գինու կարասների հետ միասին:

Գտնված անոթների մեջ մեծ թիվ են կազմում սաջերը, որոնք ունեն կլորացող ուղիղ կողեր, ուղիղ շուրթ, 0.15-0.45 մետր տրամագիծ, հարթ հատակ: Ծառայիլ են հացահատիկ, ցորեն, գարի, քունջութ բովելու համար: Հնարավոր է, որ այս սաջերի օգնությամբ նաև հաց է թխվել:

Բացի վերոհիշյալից, Վանի թագավորության համալիրից գտնված խեցանոթների մի զգալի խումբ օգտագործվել է կաթնամթերքի մշակման և պահպանման համար:

Վանի թագավորությունում պանրագործության մշակույթի զարգացածության մասին վկայված է Թեյշեբահնում:

Արագածի համալիրից հայտնաբերած խեցանոթների շարքում գտնվել են փոքրիկ, մեկ մեկու հաղորդակից՝ կարմիր անգորապատ կլորավուն իրաններով, դուրս չճկված կլորացող շուրթով, հարթ կամ սրացող հատակներով անոթներ, որոնք կապում են պանրի արտադրության հետ:

Հայտնաբերված խեցեղենի երկրորդ խոչոր կատեգորիան կենցաղային սպասքն է. սափորները, թասերը, քրեղանները, գավաթները, թեյնիկները: Այն բաժանվում է կիրառական երեք խմբի՝ հասարակ, խոհանոցային և հանդիսական խեցանոթներ: Հասարակ խեցեղենն իր բնույթով տարատեսակ է, հիմնականում կարմրավուն, դեղնավուն անգորապատ: Դրանք համեմատաբար ավելի լայն տարածում ունեն և իրենց որակական հատկանիշներով և պատրաստման եղանակով զիջում են հանդիսական սպասքին, չնայած առանձին օրինակներ ձևաբանությամբ կրկնակում են միմյանց: Ինչ վերաբերվում է հասարակին, ապա դրանք աչքի են ընկնում առատությամբ: Այդ անոթներն ունեն սև, գորշ մակերես, մրապատ են և հաճախ պարզունակ զարդանախչված: Անոթների վերոհիշյալ խմբերը, անշուշտ ունեն սոցիալական պատկանելիություն և որոշակի կիրառական դաշտ:

Խոհանոցային խեցեղենի կատեգորիային պատկանող գտածոների ամենաբնորոշ տիպը կնուճներն են: Այս անոթները օգտագործվել են ինչպես կերակուր պատրաստելու, այնպես էլ մթերք պահելու նպատակով: Համեմատաբար անշուշտ և տեխնոլոգիապես ոչ բարձր մակարդակի այս գտածո-

ները խիստ մրապատ, երբեմն քայլայված վիճակում են: Ունեն ձգված, կլորացող, ուռուցիկ իրան, լայն բերան, կլորացող դուրս ճկված կամ թեք կտրված շուրթ: Հատակը հարթ է, ոչ մեծ չափերի, մակերեսը գորշ, շագանակագույն: Ի տարբերություն մյուս տեսակների, այդ անոթները իրանի վրա ունեն զարդանախչ: Զարդամոտիվների դաշտը կազմված է միաշար, բազմաշար հորիզոնական գծերից, կետազարդ, եղևնանախչ և հասկանախչ գեկորից, որը շատ մեծ տարածում ունի Արարատյան դաշտավայրի և Անդրկովկասի երկաթեղարյան ամենատարբեր համալիրներում, որոնց թվագրման վերին սահմանը հասնում է նաև վաղ միջնադար: Պեղումներից հայտնաբերված մի փոքրիկ խեցեղենի հավաքածու, ներկայացված է գորշ մակերեսով ճրագներով: Այս անոթները ունեն միջնապատ, որը թասածև իրանը բաժանում է երկու անհավասար մասերի: Ճրագները լցվել են ձեթով, որը պատրույգի օգնությամբ այրվել է լուսավորելով սենյակները:

Կենցաղային խեցեղենի վերջին խումբը հանդիսական սպասքն է: Դրանք բարձրորակ, կատարելապես մշակված մակերեսով խեցանոթներ են, երկանթ սափորներ, միականթ սափոր - գավաթներ, փիալաներ և այլն:

Սափոր - գավաթները կարմիր, դեղնագույն անգորապատ ձգված, ուռուցիկ իրանով, բարձր փողալայնուկ վզով, ուղիղ շուրթով, հարթ փոքրիկ հատակով անոթներ են: Դրանք ունեն ձգված կանթեր, որոնցից մի քանիսը վերին հատվածում օժտված են եռանկյունաձև ելուստով: Արագածի բնակելի համալիրներից հայտնաբերված գտածոների մեջ առանձնանում է դեղնագույն անգորապատ մեկ կանթանի գավաթ սափորը, որի իրանի վրա փայլեցման եղանակով արված է վարպետի նշան N տառի տեսքով: Նման անոթները սովորաբար հայտնաբերվել են ուրարտական համալիրների սրբազնա անկյուններում: Հանդիսական սպասքի հաջորդ խումբը փիալաների տիպն է, որը բաժանվում է 2 տարբերակի: Առաջինը ներկայացված է ցածր իրանով, իիստ եզրագծված կամ ուղղանկյուն ուսերով զարդարված՝ հարթ կամ կլորավուն (գդալատիպ) գարդանախչով, կլորացող կամ կենտրոնում ներճկված հատակով անոթներ: Երկրորդ տարբերակը հարթ մակերեսով, կլորացող իրանով եզրագծված կողերով, քիչ կլորացող հատակով փիալաներ են:

Վանի թագավորության համալիրներից հայտնաբերված խեցանոթների կատեգորիան, որը չափազանց կարևոր նշանակություն ունի Վանի թագավորության հոգեմուր և նյութական մշակույթի բազմաբնույթ: Հնդիրների մեկնության համար, պաշտամունքային խեցեղենն է: Պեղված խնդիրների պահպան կապահան անշուշտ պարզողություն, հեղման արարողությունների հետ և կիրառությամբ բաժանվում են մի քանի հիմնական խմբերի: Առաջին՝ հեղման արարողակարգի համար օգտագործվող անոթներ:

Երկրորդ՝ արարողություններում (հրի) կրակի օգտագործման համար կիրառվող խեցեղեն: Երրորդ՝ անուշահոտ յուղերի, քսուկների և դեղորայքի անոթներ: Կան նաև անոթներ, որոնք հանդես են գալիս որպես օսուարիներ՝ թաղման համար նախատեսվող աճյունասափորներ: Հեղման խեցանոթները չատ չեն: Դրանք ներկայացված են բաձրորակ սափորների և փիալա -թասերի խմբով: Հեղման արարողությունը գինով և հեղուկով փաստագրված է թե՛ գրավոր աղբյուրներում, ինչպես օրինակ Սարգոն II կողմից թողած սալիկների տեքստերում, թե՛ կիրառական արգեստի նմուշներ հանդիսացող բրոնզից գոտիների, սրբազն նվիրատվական թիթեղների և առանձին արտեֆակների վրա: Դրանք ամենատարբեր կոմպոզիցիաներով հագեցված պատկերագրական նմուշներ են, որտեղ կերտված են թևագոր ցուլեր, թռչնի տեսքով մարդկային ֆիգուրների, այծերի, սրբազն ծառերի, երրեմն թագավորների պատկեր, որոնք արարողակարգի հիմնական կատարողներն են՝ ձեռքներին պահած թաս-փիալաներ, սափորգավաթներ: Բիհայնացիները ծիսական արարողության ժամանակ աստվածներին զոհաբերել և ծոնել են ամենատարբեր հեղուկներ՝ գինի, սրբազն ջուր և այլն: Հեղելու համար օգտագործվել են հատուկ նախատեսված անոթներ, որոնք պատկերված են նաև ասսուրական բարձրաքանդակներում, ուրարտական որմնանկարներում:

Արծկերց հայտնաբերված հայտնի բարձրաքանդակի վրա պատկերված է ծիսական մի արարողակարգ, ուր գլխավոր աստված Խալդին մեկ ձեռքով բռնել է անոթ, իսկ մյուսով՝ սրբազն ծառի ճյուղը: Էրեբունու որմնանկարներում կան դրվագներ, երբ քուրմը ձեռքին բարձր պահած թաս ունի և օրհնում է սրբազն գինով լցված, իր առջև դրված կարասը:

Պեղումներից հայտնաբերված խեցեղենների մի առանձին խումբ կապված է ծիսական արարողության ժամանակ կրակի օգտագործման հետ: Այդ անոթները ծիսաման-սկահակներ են, առանձին գավաթներ:

Բարձորակ անգորապատ խեցանոթները դրվում էին մետաղից եռատոնիների, աշտանակների վրա, կատարելով համապատասխան ֆունկցիա: Նման պատկերներ փաստագրված են ասսուրական բարձրաքանդակներում, որտեղ պատկերված են սրբազն կրակով արարողության տեսարաններ: Հուշարձաններում անոթները հանդիպում են կացարանների սրբազն անկյուններում, հարթակների վրա՝ համապատասխան ինտերիերում:

Բավկականին հետաքրքիր բարդ ձեռքանությամբ կարմիր անգորապատ յոթփողանի կեռնոս է հայտնաբերվել կարմիր բլուրում:

Թեյշերաբինից հայտնաբերված կեռնոսը օգտագործվել է կրակով և սրբազն հեղուկով ծիսակատարության ժամանակ, որի հետքերը որոշակիորեն հաստատագրվել են անոթի վրա: Կրակի օգտագործման ծիսական

նշանակության մասին որոշակի պատկերացում ունենք նաև ազգագրական դիտարկումների ժամանակ, մասնավորապես ժողովրդական տոների և արարողությունների հետաքրքիր և բազմաբնույթ դաշտում:

Հաջորդ՝ երրորդ, բավկանին հետաքրքիր խումբը դեղորայք, անուշահոտ յուղեր և օծանելիք պահելու համար օգտագործվող անոթներն են:

Դրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ լայնաբերան՝ թժկության հետ կապված և նեղ վզով անուշահոտ յուղեր, օծանելիք պահելու համար նախատեսված խեցանոթներ: Բոլոր քննարկվող անոթներն աչքի են ընկնում բարձր որակով և խիստ փոքրիկ չափերով:

Խեցանոթների խումբը լայն զուգահեռներ ունի Արգիշտիխինիլիի «թժկի տան» պեղածո նյութի հետ: Նմանօրինակ խեցեղենից զատ այստեղ գտնվել են կենդանիների, յուրահատուկ ուկրաբանական մնացուկներ: Այդ փոքրածավալ անոթները չէին կարող հանդիսանալ տնտեսական, կենցաղային տարր և ըստ ամենայնի ծառայել են դեղորայք, յուղեր, քսուկներ պահելու համար հատուկ նախատեսված օրինակներ: Բացառված չէ, որ այս անոթների մեջ պահված լինեն նաև թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր, զարդեղեն: Հայտնի փաստ է, որ Վանի թագավորությունում և ամբողջ Հին արևելքում ծիսական արարողությունների ժամանակ օգտագործվում էին ամենատարբեր ձեռերի խեցանոթներ: Վերջիններիս խմբին պետք է դասել ուրարտական կարասները, որոնք հաստատագրվել են դամբարանային համալիրներում, Արգիշտիխինիլիում, Ալթին թեփեռում և այլն՝ որպես անյունների: Այս անոթների վրա արված են անցքեր, որոնք հանդիպում են նաև հատակներին: Մինչ դամբարաններում դրվելը նման կարասներն օգտագործվել են ցորեն կամ այլ տիպի հացահատիկ պահելու համար:

Թաղումներից հայտնաբերված անոթների շարքում հանդիպում է սափորների, կճուճների այլ անոթների խումբ, որոնք իրենց վրա ունեն անցքեր: Թաղման աճյունասափոր հանդիսացող այս անոթների մասին ինքնատիպ տեսակետ է հայտնել Գ. Ղափանցյանը: Վաստակաշատ գիտնականը նշում է, որ Ուրարտուում կար աստվածություն, որը հոգիներ է տեղափոխում: Ամենայն հավանականությամբ անոթների վրա արված անցքերը անկախ քանակից ծառայել են, որ հանգուցյալի հոգին հաղորդակցվի, այսպիս կոչված, արտաքին աշխարհի հետ:

Բոլոր վերոհիշյալ անոթների վրա կատարված անցքերը կատարվել են թրծումից հետո, ինչը խոսում է դրանց կիրառական մի այլ բնույթի, որպես օսսուարի հանդես գալու մասին:

Թարից գտածոներ – Փարի մշակումը Ուրարտուում բարձր զարգացման էր հասել: Փարը լայնորեն օգտագործվում էր կենցաղում, այդ մասին են վկայում բոլոր հուշարձաններում մասսայական ձևով հանդիպող տար-

բեր ձեւերի և չափսերի աղորիքները, սանդերը և սանդկոթերը, մուրճերը, քարե թասերը և քրեղանները, որոնց պատրաստումը որոշակի վարպետություն էր պահանջում: Գետաքարերից ու տուֆից պատրաստվում էին ծակիչներ, քերիչներ, տրորիչներ և այլ գործիքներ:

Քարի «փափուկ» տեսակից պատրաստում էին տարբեր ձեւերի և չափսերի տաշտեր, պանիր քամելու խոշոր ձագարներ, խողովակներ և այլն: Քարը լայնորեն օգտագործվում էր մետաղածուլման ժամանակ՝ պատրաստվում էին տարբեր ձուլակաղապարներ և լիցքակաղապարներ, տարբեր գործիքներ:

Առավել բարդ էր քարի օգտագործումը արվեստում՝ քարից պատրաստում էին տարբեր քանդակներ: Դրանց թվին են պատկանում տուփից տեղական քանդակագործների կողմից պատրաստված քարե արձանները: Այդպիսիք են Արգիշտիխիլիից գտնված աստվածների արձանները: Արգիշտիխիլիից գտնված դարբնի աստվածի տուփե քանդակը պատկերված էր սրածայր գլխարկով և երկար պատմուճան (տունիկա) հագած: Նա ունի ընդգծված խոշոր, կլոր աչքեր, խոշոր, լայնացող քիթ, ձվածկ բերան, ոչ մեծ մորուք: Նրա ձեռքերը խաչածե են, կրծքի վրա: Ձեռքերի տակ փորագրված մարդանման էակի պատկեր է: Մյուս՝ տուփից կերտված արձանը, պատկերում է երկար պատմուճան հագած մարդու (գլուխը չի պահպանվել, երկու է միայն մորուքը), որի տակից երկու է ոտքերի վերին մասը: Նրա ձեռքերը նույնպես խաչածե են կրծքին, իսկ ձեռքերում պահում է ինչ-որ երկար առարկա: Այս արձանը գտնվել է բրուտի արհեստանոցում և ըստ երկույթին խորհրդանշում է նրա աստվածին:

Ուրարտական քարե քանդակագործության գլուխգործոց են համարվում Վանում գտնված արձանը և Բայազետի ու Արցկեի բարձրաքանդակները: 1898 թ. Վանում գերմանական արշավախմբի կողմից գտնվեց բազալտե վնասված արձանի գլուխը, իսկ մարմնի ստորին մասը թերի էր պահպանված: Պահպանված մասի բարձրությունը 1,28 մետր է: Արձանի վերին մասում նկատվում են մեջքին և ուսերին թափվող գանգուր մազեր և նեղացող մորուք: Նրա ձեռքերը սեղմակած են կրծքին, աջով պահում է նիզակ, իսկ ձախում նետեր ու աղեղ: Նրա ձախ կողքին պատկերված է սրակալից կախված երկար թուր պատկերում է ուրարտական վաղ ժամանակաշրջանի թագավորներից մեկին:

Թոփրակ կալիում գտնվել է քարի ոչ մեծ բեկոր, որի վրա պատկերված է աղոթքի պահին կանգնած թագավորի մարմնի վերին հատվածը, որը բարձրացրած աջ ձեռքում պահում է ծառի ճյուղ: Նրա դեմքը, ձեռքերը, գգեստի ծոպերը, գլխարկի մանրամասները ժամանակին ներդրված են եղել գունավոր քարե ներդիրներով, որոնցից պահպանվել են միայն հետքերը:

Ուրարտական շենքերի պատերը հաճախակի զարդարվել են փորագրված քարե վահանիկներով: Հ. Օրբելու պեղումների ժամանակ գտնվեց մի այդպիսի կարմիր մարմարից պատրաստված վահանիկի բեկոր, որի վրա պատկերված էին ցուլեր (պահպանվել էին մարմնի մասերը) և նախշագրդված շրջանակի մեջ վերցված ծառեր:

Առավել հետաքրքիր են Բայազետի ժայռի մեջ փորված այրի դռան երկու կողմերում պատկերված հսկայական մարդկանց պատկերներ: Նրանք երկուսն էլ շրջված էին դեպի աջ: Այս մարդիկ պատկերված էին երկար գգեստներով, իսկ գլխներին ունեին փոքր սրածայր գլխարկներ: Երկուսն էլ կանգնած են աղոթքի պահի դիրքով, աջ ձեռքերը վեր բարձրացած, ընդ որում աջակողմյան փիգուրը ձեռքում պահում է երկար նիզակ: Այրի դռան վերևում փորագրված է ուլիկի պատկեր:

Խոսելով այս բարձրաքանդակների մասին, Հարկ է նշել, որ դրանք ուրարտական արվեստում հանդիսանում են եզակի նմուշ:

1950-ական թվականներին Արցկեում մի հսկայական շինության քարեր գտնվեցին, որոնց վրա փորագրված էին Խալդիի և Թեյշեբախ բարձրաքանդակները: Խալդին այստեղ պատկերված է ամբողջ հասակով, կանգնած առյուծի վրա: Նրա աջ ոտքը հենված է գիշատչի գլխին, իսկ ձախը՝ մեջքին: Նրա գլխին բարձր, կլոր գլխարկ է, կենտրոնում կա կլոր ելուստ: Գլխարկի տակից ուսերին են թափվում երկար, գանգուր մազերը: Գլխարկի տակից երեսում են կլորացող եղջյուրները: Երկնային արքայի դեմքը պատկերված է ամենայն մանրամասնությամբ: Նա ունի երկար հոնքեր, նշածե աչքեր, ուղիղ քիթ, փոքր ինչ կորված դեպի բերանը, որը փոքրիկ է, սեղմակած բարակ շրթունքներով: Դեմքը մաքուր սափրված է: Խալդին կրում է կարճ թևերով մինչև ծնկները հասնող բաճկոն, որի վրայից ուսերին է գցած երկար, լայն բացված թիկնոց: Մեծքի ետևից երեսում են թունի փետուրները ընդգծված երկու խոշոր թևերով: Բաճկոնը և թիկնոցը հարուստ նախշագարդված են քառակուսի վարդագարդերով, իսկ փեշերը՝ ծոպերով:

Արցկեում գտնված երկրորդ բարձրաքանդակի վրա պատկերված է Թեյշեբախ՝ այլ դիրքով: Նա կանգնած է ցուլի վրա և շրջապատված է կենաց ծառերով: Մասերն ունեն յուրահատուկ ձև և նմանվում են նիզակների: Թոփրակ կալի շենքերից մեկի փլատակներում հայտնաբերվել է հատակ, որը շարված է եղել բաց և մուգ քարե սալերով: Այս սալերի մեջ արվել են կլոր անցքեր, ուր տեղադրվել են սև, մուգ կարմիր և սպիտակ քարե համակենտրոն շրջանակներ, ինչը հանդիսանում է ուրարտական դրվագման արվեստի հետաքրքիր օրինակներից մեկը: Բացի մոնումենտալ քանդակից, քարը օգտագործվել է նաև մանր իրեր պատրաստելու համար: Փատակից, քարը օգտագործվել է նաև մանր իրեր պատրաստելու համար:

փուկ քարից պատրաստվում էին տարբեր կենդանիների (երախները բաց առյուծների, գրիֆոնների, ձիերի) քանդակներ, որոնք հայտնի են թոփրակ կալեից, Կարմիր բլուրից, Ալթին թեփեից և այլ հնավայրերից: Այդ գլուխ-ները հանդիսանում էին ինչ-որ առարկաների մասեր:

Փափուկ քարից են պատրաստված Կարմիր բլուրում գտնված երկու չքատուփերը:

Ուրարտական բնակավայրերում և դամբարաններում հանդիպում են հսկայական թվով քարե հմայիլներ, կնիքներ և ուլունքներ: Դրանց թվին են վերաբերում պառկած ցլիկների ձևի կախիկները: Առավել հաճախակի են հանդիպում կախիկի ձև ունեցող քարե կնիքները, որոնց ստորին մասում (երբեմն նաև կողային) կան տարբեր փորագրած պատկերներ:

Առավել հետաքրքիր են թոփրակ կալեից գտնված կնիքները, որոնց վրա պատկերված են հարուստ կոմպոզիցիոն տեսարաններ՝ կենաց ծառեր, սալլեր և մարտակառքեր, թագավորներ և քրմեր, պալատական տեսարաններ, առյուծներ: Ոչ պակաս տարածում ունեն տարբեր ձևերի և չափսերի քարեր, ուլունքները, որոնց գերակշռող մասը ունի գերազանց հղկում: Դրանց հիմնական մասը պատրաստված է սարդիոնից և ագաթից, բայց հանդիպում են հասպիսից, ճարպաքարից, լեռնաբյուրեղից և այլ քարատեսակներից:

Որմնանկարչությունը - Ուրարտական որմնանկարչությանը բնորոշ է պաշտամունքային, կրոնական և աշխարհիկ բնույթը: Դրանք զարսդարել են տաճարների, պալատների և այլ շինությունների պատերը:

Որմնանկարչությունը հիմնականում ներկայացված է Կարմիր Բլուրի Ալթին թեփեի և էրերունու նյութերով: Ինչպես ցույց են տալիս որմնանկարների պահպանված մնացորդները, պալատի կենտրոնական հատվածի բոլոր պատերի պատկերները իրենց հորինվածքային կառուցվածքով ունեցել են միասնական եզրագարդ, կազմված մի քանի շերտերից, որոնք նմանվել են նախասրահի եզրանախշերին, մեզ հայտնի տարրերով՝ վարդյակներ, արմավենիներով, աստիճանավոր աշտարակներ, սրբազն ծառեր՝ դրանց մոտ կանգնած աստվածներով և պտուղների դրասանգով: Սրբազն ծառերի և աստվածությունների պատկերները, այդ նկարագարդումներում կատարված են մեծ խնամքով և գեղարվեստական բարձր որակով: Պեղումների ժամանակ գտնվել է լավ պահպանված սքանչելի որմնանկարների մի շարք:

Պատկերված է մի ոտքով ծնկաչոք ցուլ, ներս ընկած կողմերով խոշոր քառակուսու առջև: Պատի ներքնամասում հանդիպում են արմավենիների շարք, ներքելում աստիճանաձև աշտարակների շարք, իսկ դրանց տակ շարք, ներքելում աստիճանաձև աշտարակների շարք, իսկ դրանց տակ շարք, ներքելում աստիճանաձև աշտարակների շարք, իսկ դրանց տակ շարք, սրբազն ծառեր և դրանց կողքին կանգնած աստվածների շարք: Դրանց սրբազն ծառերը ընկած է որմնանկարների լայն շերտ՝ ծնկաչոք ցուլերի պատկերնե-

րով, որոնք տեղադրված են խորը քառակուսիների մեջ, իսկ այդ հորինվածքի շարունակության մեջ ծնկաչոք ցուլերին փոխարինում են առյուծները:

Շերտից ներքեւ տեսնում ենք սրբազն ծառեր, իսկ նրանց տակ ձգվում է զարդանկարների ժապավենը:

Հավանաբար Աքեմենյան ժամանակաշրջանում էրերունում անհայտ նպատակներով դահլիճի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվող պատերի կավածեփի բեկորներն այդ որմնանկարների մնացորդներով հավաքվել են: Նրանք պաշտամունքային և աշխարհիկ բովանդակություն ունեն: Այս դահլիճի որմնանկարները կրկնում են նախորդ դահլիճի համապատասխան հորինվածքը: Քառակուսիների առջև տեղադրված են ոչ միայն մեկ ոտքով ծնկաչոք ցուլեր և կանգնած առյուծներ, այլև թևավոր առյուծների և մարդկային իրաններով ցուլերի կերպարանք ունեցող առասպելական էակներ:

Վերևի մասում պատկերված են արմավենիներ, աստիճանաձև աշտարակներ, սրբազն ծառեր աստվածներով: Այս որմնանկարների շարունակության վրա, դահլիճի խորության մեջ ներս ընկած քառակուսիների առջև ծնկաչոք ցուլերի և առյուծների փոխարեն կանգնած են մարդկային կերպարանքներ: Էրերունիում հայտնաբերվել է մի սքանչելի որմնանկար աստվածների պատկերով: Աստվածության այս խոշոր կերպարի առջև տեղադրված են աստվածների և սրբազն ծառերի չորս պատկերներ: Հենց այստեղ դռնախորշի առջև գտնվել են աստվածների թափորը պատկերող որմնանկարի պատկեր: Աստվածները պատկերված են խույրերով և անմորուք, զարդարված են եղջյուրներով և ժապավեններով, որոնք իջնում են նրանց մեջքին: Աստվածներից առաջինն՝ աջ ձեռքում մի փոքրիկ դույլ է բռնել, իսկ ձախում սրբազն ծառի ճյուղը: Երկրորդը, ընդհակառակը՝ աջ ձեռքում բռնել է ճյուղը, ձախում դույլը: Աստվածների դեմքերը միատեսակ են, կեցվածքները կաշկանդված՝ ճյուղերը բռնած ձեռքերին բաց ափերով: Այս հորինվածքից ներքեւ դռան բացվածքից դեպի աջ պատկերված է պատվածների թափորի տեսարանների հետ: Կենդանիները նկարված են ցայտուն ուրվագծերով՝ իրանի մակերեսի դրվագագարդ հարդարումով, որը մեզ հայտնի է ուրարտական բրոնզե վահանների վրայի ցուլերի պատկերներից կամ թոփրակ կալեի քարե եզրագարդից:

Ցուլերին վարում է մի մարդ, ուրիշ պահպանվել է միայն իրանի ներքին մասը, նույնպես շատ ցայտուն ուրվագծերով: Հետաքրքիր է, որ մարդը չի քշում կենդանիներին՝ մտրակը ձեռքին գնալով նրանց ետևից, ինչը սովորական է համանման աշխարհիկ տեսարաններում, այլ քայլում է: Վեր-

ջին տարիներին Արին Բերդում, Կարմիր բլուրում, այժմ նաև Ալթին թեփեռում պեղված պատկերները ցույց տվեցին, որ ճարտարապետական մանրամասներով որմնանկարները Ուրարտուում ներկայացված են ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ պաշտամունքային տեսարաններով։ Միայն այս դեպքում հասկանալի կլինի այն թեմատիկ փոխադարձ կապը, որ գոյություն ունի վերը քննված տեսարանների միջև, որոնք պատկերում են սրբազն կենդանիների հետ աստվածների շքերթը դեպի տաճար, որտեղ տեղի են ունենում զոհաբերությունները։

Պատի վերջում՝ որմնանկարները եզրափակող մասում, տեղադրված է եզրագարդը, որը բաղկացած է սրբազն մեծ ծառերի իրար հաջորդող երկու պատկերներից։ Նրանցից մեկը ամփոփված է կիսակլոր ուրվագծի մեջ։ Սրբազն պատկերումը հանդիպում է նաև Արգիշտի 1-ի և Սարդուրի 2-ի սաղավարտների հորինվածքներում։ Որմնանկարները զարդարված են կապույտ, սպիտակ և կարմիր գույներով։

Ուրարտական որմնանկարչությանը նմանվող կարեոր և ինքնատիպ որմնաքանդակ պատկերներ են բացվել Այանիսի պեղումների ժամանակ։

Պատկերները բացվել են ամրոցի կենտրոնական մասում կառուցված տաճարային համալիրներում։ Տաճարային համալիրը բաղկացած է ընդարձակ բակից, որը եզրագծված է ութը խոշոր որմնամույթերով։ Բակի հյուսիսարեւելյան մասում, պատին կից պեղվեց Այանիսի հռչակավոր տաճարը, այն իրենից ներկայացնում է քառակուսի շինություն, որի ցելան պահպանվել է համեմատաբար լավ վիճակում։ Ցելայի չափերն են 4.58-4.62 մ, հատակի բարձրությունը՝ 0.15 մ բարձր է մուտք-միջանցքի հատակից։ Ցելայի հատակը կազմված է 90 ալեբաստրե սալիկներից, որոնք ունեն 0.48-0.52 սմ չափեր և 0.11-ից 0.14 հաստություն։ Պահպանվել են ցելայի և նրա մուտքի շարվածքի մնացորդները՝ քարե հիմնապատի վրա աղյուսի շարվածքով։ Մուտքի առջև ցելայի արևելյան ճակատին կից կառուցվել է ագուցված հարթակը՝ պոդիումը։

Ամբողջ ցելան զարդարված է ինքնատիպ որմնաքանդակների պատկերներով, որոնք եզակի երեսույթ են հանդիսանում ուրարտական արվեստում։ Այստեղ պատկերված են սեպագիր արձանագրությունների հետ միասին բազմաթիվ ուրարտական պաշտամունքին վերաբերող պատկեր-ֆիգուրներ՝ թևավոր ցուլեր, թևավոր առյօւծներ, արծիվներ, հրեշի կերպարանքով առասպելական կենդանիներ, նստած կամ ծնկաչոք թևավոր աստվածների ֆիգուրներ, սվաստիկ խաչեր, պալմետկա նախշազարդեր, կենաց, խիստ ոճավորված ծառեր, ինչպես նաև մողայիկ երկրաչափական տարրեր։

Որմնանկարների մեծ խումբը, որը հայտնի է հնագիտական հուշարձաններից աշխարհիկ բովանդակությամբ պատկերներն են։ Այս պատկեր-

ների մեջ առանձին տիպ են կազմում՝ երկրաչափական, բուսական և այլ բնույթի հորինվածքային տարրերը։ Բացի դրանից երերունից հայտնաբերված որմնանկարներում առկա են մարդկանց, կենդանիների, տարրեր շինությունների որոշակի սյուժեներ։ Որմնանկարների մնացորդների մեջ կան այնպիսի բեկորներ, որոնք պատկերում են որսից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունները։ Այդպես, նրանցից մեկի վրա պատկերված է խիստ ուշագրավ հագուստով, բուշլատով, գլխին գլխարկով որսորդ, կերակրում է երկու շների։ Մեկ այլ բեկորի վրա պատկերված է դաշտում խայտացող նժույգի հիանալի պատկերը, որի վրայից իջեցվել է թամբը կամ մարտակառքի լծասարքը։ Վարդող նժույգը արտահայտված է արտակարգ մեղմությամբ և նրբագեղությամբ։ Երերունից որմնանկարչության աշխարհիկ մյուս թեմատիկան երկրագործությունն է, որն արտացոլված է հողի մշակման տեսարաններում։ Ցավոք, այդ տեսարաններից միայն աննշան բեկորներ են պահպանվել, որոնց հիման վրա կարելի է դատել ոչ թե բուն տեսարանների, այլ լոկ նրանց թեմաների մասին։ Այսպես բեկորներից մեկի վրա պահպանվել է միայն եզների գլուխները, լուծը և մարակով եզներին քողով մարդ։ Երկրագործը պատկերված է գլխաբաց և գանգուր մազերով, դրավերնաշապիկի թևերը հավաքված։ Ցավոք նույնը չի կարելի ասել ուազմական բովանդակությամբ որմնանկարների մասին, որոնք մեզ են հասել կիսաեղծ հետքերի ձևով։ Այդ բեկորներից մեկի վրա պահպանվել է երեք մարդու կերպարանք, հավանաբար մի հատված առանձին մանրամասներով, որն ընդհանուր պատկերացում է տալիս նրանց հագուստի, գլխարկների, կոշիկների և զենքերի մասին։

Երերունիի Խալդ աստծու մեծ տաճարը՝ բաղկացած է երկու սենյակներից, զիկուրատից և երկշարք դասավորված սրահից, որը կառուցվել է միջնաբերդի հրապարակում։ Պեղումներից հայտնաբերվել են սքանչելի որմնանկարներ։ Պարզվել է, որ տաճարի ներքնամասը և արտաքին որմնանկարները ունեցել են կառուցվածքային համանման հորինվածքներ, բացառությամբ իրարից տարբերվող մի քանի եզրագարդերի։ Այսպես ներքնամասի և սյունասրահի պատերը զարդարվել են եզրագարդի պատկերով, ինչպես նաև գեղազարդային որմնանկարներով։ Եզրագարդից ներքեւ ձգվում է մի շերտ, որի վրա պատկերված է առյօւծի վրա կանգնած Աստվածը, նրա աջ ձեռքը բաց ափով բարձրացված է վեր, իսկ ձախը երկարել է առաջ և բռնել ինչ-որ ծիսակարգի առարկա։ Մորուքավոր գլուխը պսակված է եղջերավոր խույրով, խիստ համապատասխան ասորեստանյան թագավորների խույրերին։ Գլխարկից ժապավեններ են իջնում թիկունքին։

Աստվածներից մեկը պատկերված է առյօւծի վրա կանգնած՝ դա Խալդին է, թեյշերան՝ կանգնած է ցուլի վրա կայծակը ձեռքերին համապատասխան պատերազմի և փոթորկի աստվածության իր կոչմանը։

Վերադառնալով էրեբունիի տաճարների որմնանկարներին, հարկ է նշել, որ պատերի մակերեսները, ինչպես սյունասրահում, այնպես էլ տաճարի ներքնամասում ծածկված են եղել բազմագույն վարդյակներով դասավորված շախմատային կարգով՝ հարթ մուգ կապույտ հիմնապաստառի վրա: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեց մի կավածեփի բեկոր՝ որմնակարի մնացորդով: Հրդեհված լինելու պատճառով այն մեզ է հասել խանձված վիճակում: Այնուհանդերձ հաջողվել է պահպանված պատառիկներից վերակազմել մի գեղազարդ շրջան՝ կինտրոնում տեղավորված սկավառակով, որից ծագում են ճառագայթներ: Շրջանը դրսից զարդարված է եղել ոճավորված արմավենիներով և նունենու նկարներով: Սկավառակի կողմերին, հավանաբար տեղավորված են եղել մարդկային իրաններով գերբնական առյուծների և ցուլերի կերպարանքներ: Պահպանված են նրանց գեղմքերի մի մասը՝ թեկերի և հագուստի պատառիկները: Այդ բեկորի մեջ ներգծված են զարդանկարներ: Անտառին ուրվագծված է առյուծը եղջերուի հետ, որը բոլորովին չի հանդիպում նախորդ որմնանկարներում: Գազանները պատկերված են լարված կեցվածքով, իրար դիմաց կանգնած, ծառի երկու կողմերում: Այդ տեսարանի հաջորդ հատվածում պատկերված է նրա ողբերգական հանգուցալուծումը, առյուծը եղջերուին իր զոհն է դարձել:

Այսպիսով աշխարհիկ բնույթի որմնանկարները հայտնաբերված էրեբունուց, Կարմիր բլուրից, Ալթին թեփերից, Այանիսից և այլն վկայակոչում են ուրարտական արվեստի և տեղական մշակույթի զարգացման առանձնահատկությունների մասին:

Ուսկորից գուածոներ - Համեմատաբար քիչ է ուսումնասիրված ոսկորի փորագրական արվեստը: Դեկորատիվ-կիրառական նշանակության այս իրերի գգալի մասը կերտված է փղոսկրից, որը եգիպտոսի և Սիրիայի տարածքով արտահանվում էր նուրիայից և տարածվում Առաջավոր Արևելքի տարածքով մեկ: Ուրարտուում փղոսկրի օգտագործման ծավալների մասին է վկայում Սարգոն 2-րդի արձանագրության մեջ Մուսասիրից գրաված ավարի ցանկը, ուր այլ նյութերի հետ նշվում է փղոսկրյա 1 մահճակալ, 139 փղոսկրյա գավազաններ, փղոսկրյա ձողիկներ, զամբյուղներ, փղոսկրյա թրեր, դաշույններ և այլն:

Փղոսկրից պատրաստված բարձր գեղարվեստական ճաշակով փորագրված իրերի հետ պատրաստվում էին եղջերուների և խոշոր եղջերավոր կենդանիների ոսկորներից ու եղջյուրներից բազմատեսակ իրեր՝ սկսած նետառաքներից վերջացրած սանրերով և փոքրիկ շքատուփով:

Մարդկանց փղոսկրե փորագրած արձանիկները հիմնականում հայտնի են Վանից: Դրանց լավագույն օրինակները պահպառ են Բրիտանական

թանգարանում: Վանում գտնված նմուշներից մեկը մարդու մարմին է 25,5 սմ բարձրությամբ, որի վրա պահպանվել է նախշազարդ զգեստը:

Ոչ պակաս հետաքրքիր է պալատական արձանիկը, որը պատկերված է երկար զգեստով: Զգեստը ունի գոտի, իսկ ուսի վրայով անցնում է լայն ժապավեն: Նրա ալիքածեկ մազերը հասնում են մինչև ուսերը: Դեմքը չի պահպանվել:

Ամենահետաքրքիր արձանիկներից մեկը ձեռքերը կրծքին մերկ աստվածուհու քանդակն է: Աստվածուհու կլորավուն գլխարկը զարդարված է վարդյակներով: Գլխարկի տակից դուրս եկող ալիքածեկ մազերը թափված են ուսերին: Աստվածուհու վիզը զարդարված է երկշարք մանյակով:

Բացի ծագալային քանդակներից գտնվել են նաև փղոսկրից փորագրած մարդկային ձեռքեր: Դրանցից մեկը, որը գտնվել է Վանում, սեղմված բռունցք է պատկերում: Փղոսկրից փորագրած մարդկային ձեռքեր հայտնի են Ալթին թեփերի տաճարից: Օրինակներից մեկը խաչած ձեռքերի (աջը դրված է ձախի վրա) պատկեր է: Դրանց արտաքին մակերեսներն ուռուցիկ կլորավուն են, իսկ հակառակ կողմերը՝ հարթ: Բացի մարդկանց ծագալային կամ ոսկրե առանձին հատվածների քանդակներից տարածված է եղել մարդկանց փորագրված դեմքեր: Դրանք հակառակ կողմում հարթ մակերեսով են և ընդելուզվել են մետաղյա և փայտե արձանների գլուխներին: Նման դիմաքանդակի մի սքանչելի օրինակ է գտնվել Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում: Այն ունի փոքր-ինչ երկարուկ, լայն դեմք, երկար կորացած գծերով նշված են հոնքերը: Խոշոր աչքերը նշածե են, փոսիկով ընդգծված են բիբերը: Մեծ, ուռուցիկ քիթը փոքր-ինչ լայնանում է ստորին մասում, իսկ բերանը պատկերված է սեղմված շրթունքներով: Հարկ է նշել, որ Վանում գտնվել է թեավոր առյուծի ոչ մեծ քանդակ: Այն ունի մարդու գլուխ և առաջ ձգված ձեռքեր: Գլխին ընդելուզված է փղոսկրից պատրաստված մարդու դեմք:

Փղոսկրից պատրաստված երկու այլ դիմաքանդակներ գտնվել են Ալթին թեփերի տաճարի մուտքի մոտ:

Ոգիների քանդակները գտնվել են Ալթին թեփերում՝ տաճարի մուտքի մոտի այունասրահում: Վերջիններս պատկերում են փղոսկրից փորագրված արձիկի գլխով թեավոր մարդանման էակների: Դրանք կանգնած են ուղղանկյունաձեւ ձողի վրա, մեկը դեմքով շրջված է դեպի ձախ, մյուսը՝ աջ: Պատկերված են երկար, մինչև կրունկները հասնող ծոպերով զարդարված թիկնոցներով: Թիկնոցների բացված փեշերի տակից երկում են կարճ, մինչև ծնկները հասնող բաճկոնները և մկանուտ ոտքերը: Թիկնոցի և բաճկոնի թերերը հասնում են մինչև արմունկները, իսկ ձեռքերի վրա հագցված են ապարանջաններ: Զախ ձեռքով բռնել են «սրբազն ծառը», իսկ փոքր-ինչ

իջեցված աջ ձեռքերում ծաղկեփունջ է: Պատկերագանդակներից յուրաքնչյուրն ունի երկու զույգ բացված թևեր, որոնցից մի զույգը դեպի վեր է բարձրացված, իսկ մյուսը ներքև է իջեցված: Երկու էակներն էլ ունեն արծվի խոշոր գլուխներ: Աչքերը խոշոր են, ձվածե, որոնց կենտրոնում կան բիբը ընդգծող անցքեր: Դեպի ձախ նայող էակի աչքից արցունք է կաթում, որն ընդգծված է փոքրիկ շրջանակի ձևով: Հետաքրքիր հորինվածքով է ներկայացված այս էակների բերանները՝ դրանց վերին հատվածը ունի արծվի կեռ կտուցի, իսկ ստորինը՝ առյուծի ծնոտի ձև: Բաց բերանի մեջ երեսում է լեզուն, որի ծայրը դեպի վեր է բարձրացված: Գլխի հետևի հատվածում փորագրված են մազերի երկու փունջ: Այս խմբի մեջ կարելի է ընդգծել նաև այնպիսի առասպելական էակների քանդակներ, ինչպիսիք մարդու գլխով թևավոր առյուծներն են: Դրանց մեջ առանձնանում է կարմիր բլուրում գտնված փղոսկրե մարդու գլխով թևավոր առյուծի քանդակը: Գիշատիչը պատկերված է հանգիստ կանգնած՝ արմավագարդի վրա: Բացված թևերը վեր են բարձրացված, կլորավուն կտրվածքներով ընդգծված են փետուրները: Մարդու գլուխը կլորավուն է, պարզորոշ նկատվում են հոնքերը, ուղիղ քիթը: Աչքերը նշածե են, բիբերը ընդգծված են կլոր անցքերի ձևով, մազերը հետ են սանրված: Կարմիր բլուրում գտնվել է մեկ ուրիշ նման քանդակի կոտրված գլուխ: Այն ունի կլորավուն դեմք, ուղիղ, խոշոր քիթ, շուրթերին սեղմված բերան: Կզակը փոքր է, կլորավուն: Խոշոր աչքերը նշածե են, հոնքերը միանում են քթարմատի վրա: Մազերը հետ են սանրված: Բացի այս առասպելական էակների քանդակներից, գտնվել են նաև տարբեր կենդանիների քանդակներ:

Առյուծների քանդակները հայտնի են կարմիր բլուրից և Ալթին թեփեից: Դրանցից մեկը գտնվել է տաճարի գլխավոր մուտքի մոտ: Առյուծը պատկերված է նստած հետեւ ոտքերի վրա, գլուխը շրջված է դեպի ձախ: Առյուծի երախը բաց է, պարզ ընդգծված են ատամները և ժանիքները: Գիշատչի մոռւթը կնճուտված է, իսկ նշածե աչքերը փոքր-ինչ նեղացած են և զայրացած, մոնչացող գազանի տպավորություն է թողնում: Ճակատը եռանկյունաձև է, սրտաձև ականջները պատկերված են գլխի նկատմամբ կողային դիրքով: Հզոր վիզը ծածկված է խիտ բաշով: Առաջի թաթերը խիստ ընդգծված են՝ երեսում են բոլոր ճանկերը:

Երկրորդ առյուծի քանդակը գտնվել է տաճարի գլխավոր մուտքի մոտ:

Այն ամրացված է եռոտանու ոտքին: Լայն բացված երախում երեսում են ատամները, ժանիքները և մեծ լեզուն: Խոշոր, ձվածե աչքերն ունեն փոսիկավոր բիբեր, գունավոր քարեր տեղադրելու համար: Կենդանու մոռւթը խիստ կնճուտված է, աչքերը փոքր-ինչ սեղմված են, ինչը ստեղ-

ծում է գազազած գիշատչի պատկեր: Գլխի մանրամասներից ընդգծված են նաև ականջները: Հզոր վզի վրա պարզ երեսում է բաշը:

Եղերուիի քանդակը պատկերում է կենաց ծառի առջև կանգնած եղերու, որը գլուխը հետ է դարձրել դեպի ծառը: Մառն ունի չորս սիմետրիկ հակադիր ծայրերով իրար միացած ճյուղեր, ինչի շնորհիվ հորինվածքն ստացել է ուղղանկյան ձև:

Շան գլխի քանդակը գտնվել է կարմիր բլուրում: Պատրաստված է եղջյուրից: Փոքրիկ քանդակը հաստ վզով, բոլոր մանրամասներով պատկերված շան գլուխն է: Այն ունի ընդգծված, ցցված ականջներ, նեղ, թեք ճակատ, կլոր ուռուցիկ աչքեր, որոնց կենտրոնում կլոր փոսիկով ընդգծված են բիբերը: Մոռւթը կնճուտված է, կլոր փոսիկներով ընդգծված են քթանցքները: Երախը բաց է, երեսում են ցցված ատամները: Կարմիր բլուրում գտնվել են նաև այլ կենդանիների եղջյուրից փորագրված քանդակներ՝ ձիասանձի մասեր հանդիսացող խոյի գլուխներ, խոյի եղջյուրներով գրիֆոնի գլուխն, որոնք սկյութական ազդեցություն ունեն:

Ամրոցի հատվածների փղոսկրյա մանրանկարները հայտնի են կարմիր բլուրից և Ալթին թեփեից: Կարմիր բլուրի օրինակը պատկերում է ուրարտական ամրոցի աշտարակի վերին հատվածը և նմանվում է Բրիտանական թանգարանում պահպատ աշտարակի բրոնզե մանրակերտին: Այն վերին հատվածում ունի աստիճանավոր անկյուններ, թմբուկ, գերանների պատկերներ: Անկյունային ելուստների վրա արված են բազմաթիվ պատուհաններ: Աշտարակի քիվերը զարդարված են բազմաթիվ քառակուսի ելուստներով, որոնք հիշեցնում են կարմիր բլուրում գտնված աշտարակների քարերը:

Զենքերը ներկայացված են տարբեր ձևերի նետասլաքներով և երկաթեղանակների բռնակներով: Նետասլաքները գտնվել են կարմիր բլուրից: Էրեբունիից բացի նետասլաքներից գտնվել է խողովակածե կոր ոսկրից պատրաստված այտապան: Մակերեսին կան երեք խոշոր անցքեր, մեկը երախակալի ծայրը դուրս հանելու համար է, իսկ նրա երկու կողքերից արված անցքով անցնում էին կաշվե փոկերը՝ ձին կառավարելու համար: Զիասարքի մաս են հանդիսանում ոսկրե ձողիկ ճարմանդները գտնված կարմիր բլուրում: Նման իրերը, կոչվում են խողովակածե ճարմանդներ:

Կարմիր բլուրից գտնվել են երկաթեղանակների մի քանի ոսկրե խողովակածե բռնակներ: Դրանցից մեկը քառակող, սնամեջ ոսկորի բեկոր է: Ստորին մասը և կողերը լավ հղկված են, իսկ վերին հատվածը կոտրված է: Մյուս երկուսը կլոր, խողովակածե, երկար ոսկորներ են, լավ հարթեցված մակերեսով: Դրանցից մեկի վերին մասում կա կլոր անցք՝ գամով բռնակին ամրացնելու համար: Երեքն էլ եղել են երկաթեղանակների լեզվակներին հագցնելու համար:

Բացի այս պարզունակ բռնակներից, Կարմիր բլուրից գտնվել է նաև մի այլ երկաթի դանակի ոսկրե չքեղ բռնակ: Այն քառակող է և փոքր-ինչ լայնանում է դանակի շեղբին միացող մասում: Նրա մակերեսը զարդարված է կտրված գծային նախշերով և բազմաթիվ շրջանակներով:

Եզակի նմուշ է Կարմիր բլուրում գտնված դաշույնի պատյանի ոսկրե ծայրակալը: Այն զարդարված է կենտրոնում անցքեր ունեցող շրջանակներով, կլորավուն և անկյունաձև ուռուցիկ ելուստներով: Զետք նման է խիստ ոճավորված երեսակայական գազանի և հիշեցնում է նմանատիպ սկյութական իրերը:

Ուրարտական արվեստում փորագրված ոսկորը օգտագործվում էր նաև դեկորատիվ նպատակների համար: Դրա լավագույն փղոսկրյա օրինակները գտնվել են Ալթին թեփերում, որոնց վրա պատկերված են արմավազարդեր, արևի սկավառակներ և այլ նախշեր:

Արմավանախչով նախշազարդված թիթեղները պատկերված են բարձր զամբյուղաձև պատվանդանի վրա, որի եզրերը զարդարված են պարույրաձև ելուստներով: Պատվանդանի կենտրոնից դեպի երկու հակադիր կողմերն են թեքված երեքական լայն տերևներ, որոնց միջակայքում շեղանկյուն նախշեր են արված: Երկրորդ տարբերակի պատկերները տարբերվում են առաջինից ավելի ցածր պատվանդանով:

Խոսելով արմավազարդի մասին, հարկ է նշել, որ Վանում գտնվել է մի փոքրիկ պատվանդան, որը զարդարված է թափվող արմավենու տերևներով:

Թևավոր արևի սկավառակները գտնվել են Վանում, Ալթին թեփերում: Ալթին թեփեի օրինակներից մեկը և Վանում գտնվածը հար և նման են իրար: Սկավառակները պատկերված են երկու ցողունների վրա, որոնք վերին հատվածում ավարտվում են կետազարդ, հակադիր պարույրներով: Կլոր սկավառակը ստորին մասում զարդարված է հակադիր, հորիզոնական պարույրներով, բազմաթիվ կետերով: Լայն բացված թերեն ունեն ընդգծված փետուրներ, որոնք տեղադրված են երեք հատվածներով: Թևերի վերեւով անցնում է լայն հորիզոնական գոտի: Ալթին թեփեի երրորդ արևի սկավառակը զարդարված է պտուղների փորագրությամբ: Ավելի պարզունակ թիթեղներ գտնվել են Կարմիր բլուրում: Դրանք բարակ թիթեղներ են, որոնց վրա փորագրված են շրջանակներ կամ արված են շրջանակաձև և կաթիլած անցքեր՝ գունավոր ներզարդեր տեղադրելու համար:

Կահույքը զարդարող փղոսկրյա ներզարդերը գտնվել են Ալթին թեփերում և Կարմիր բլուրում: Ալթին թեփեից գտնված կահույքի բազմաթիվ փղոսկրյա ներզարդերը հայտնի են ինչպես տաճարի, այնպես էլ դամբարանի նյութերում: Դրանք պարույրներով զարդարված թիթեղներ են, ոճավորված բույսերի և կենաց ծառերի պատկերներ, շրջանակներ, կիսագլա-

նաձեւ ձողեր, որոնց արտաքին մակերեսը ուսկեպատ է եղել: Կարմիր բլուրում գտնված կահույքը զարդարող ներդիրներն ավելի փոքր են: Դրանք իրենց ձեւերով բազմազան են՝ շրջանակներով զարդարված սկավառակներ, շեղանկյուններ և կաթիլային ներդիրներ:

Կարմիր բլուրի, Էրեբունիի և Ալթին թեփեի պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են տուփեր, գդալներ և այլ մանր իրեր, որոնք կիրառական նշանակությամբ պատկանում են բժշկակոսմետիկ կարիքների համար օգտագործվող առարկաների թվին:

Ուրարտական մշակույթին բնորոշ նյութերի մեջ որոշակի դեր են խաղում տարբեր ոսկորներից պատրաստված կնիքները: Դրանց առկայությունը դամբարաններում մատնանշում է, որ կնիքները ունեցել են նաև պաշտամունքային նշանակություն և հմայիների դեր են կատարել:

Կարմիր բլուրի ՅԵ-րդ կացարանի գտածոն գլանաձեւ է, վերին մասում ունի օղակ՝ կախելու համար: Կողային պատկերները մաշված են և չեն նշմարվում: Կնիքի ստորին մասում փորագրված է երկու ծառ: Կարմիր բլուրում գտնվել են նաև երկու այլ ոսկրե քառակող կնիքներ, որոնց վերին մասում կան օղակներ՝ կախելու համար: Ոսկրե կնիք գտնվել է նաև Էրեբունիում: Այն ունի գլանի տեսք, որը զարդարված է որսի տեսարանով: Այստեղ պատկերված է դիմակով մի մարդ և վայրի այծ, որի վրա հարձակվում են երկու շուն: Որսորդի հետևում պատկերված է բարձր բարդու ծառ:

Փայտամշակում - Ուրարտուում փայտամշակումը բարձր զարգացման էր հասել: Ատաղձագործ վարպետները հսկայական դեր էին խաղում շինարարության հետ կապված աշխատանքներում՝ պալատների, տաճարների և այլ շինությունների տանիքները կառուցելու ընթացքում: Կարմիր բլուրի և Արգիշտիխինիլիի պեղումները հնարավորություն են տալիս ոչ միայն վերականգնել ծածկի ձևերը, այլև վերականգնել այստեղ օգտագործվող ծառատեսակները: Տանիքները ունեցել են հարթ ծածկի երկու ձև՝ մի դեպքում գերանները կցված էին իրար, իսկ մյուսում՝ դասավորվում էին վանդակների ձևով և ապա ծածկվում ճյուղերով և եղեգով, որոնց վրա լցվում էր հողի հաստ շերտ: Թոփիրակ կալեի, Հայկաբերդի, Կայալի դերեի, Էրեբունիի, Արգիշտիխինիլիի, Արագածի և այլ հուշարձանների պեղումների ժամանակ հաճախակի են հանդիպում այրված գերանների, ճյուղերի և հեծանների մնացորդներ, որոնք վկայում են, որ ուրարտական շինությունների ծածկերի ձևերը նման են: Կարմիր բլուրի պեղումների ժամանակ հաջողվեց որոշել նաև ծառատեսակները՝ սոճի, բարդի, կաղնի և հաճարենի:

Ատաղձագործական աշխատանքների ընթացքում դրանցով պատրաստում էին այդ շինությունների գուները, որոնց հետքերը պահպանվել են Արգիշտիխինիլիում և Կարմիր բլուրում, ըստ որում Արգիշտիխինիլիում

նրանք պատրաստված են գերաններից, իսկ Կարմիր բլուրում հաստ տախտակներից և ամրացված են փայտե գամերով:

Առաջնաժամկետ պատրաստել են նաև վարող և քաշող փոխադրամիջոցների հիմնական մասերը՝ գութանի և արորի փայտե մասերը (որոնց վրա հագցվում էր մետաղյա խոփեր) սայլերի և մարտակառքերի թափեր, քաշաններ: Սակայն դրանց հետ աշխատում էին նաև անվագործներ, որոնք ըստ երեսութիւն նույնպես ունեին երկու մասնագիտություն: Այսպես, Թոփրակ կալեից գտնված մի կնիքի վրա պատկերված է չորսանիվանի սայլ ու սկավառակած անիվներ, որոնց ձեւերը քաջ հայտնի են Լճաշենից: Այս անիվները պատրաստվում էին մի քանի հաստ տախտակներից և միացվում էին փայտե մասերով: Դրանք կարող են հանդիսանալ առաջնաժամկետ աշխատանքի արդյունք: Նույն տեղից գտնված մի այլ կնիքի վրա պատկերված մարտակառքն ունի ճաղավոր անիվներ: Այս նզակի պատկերի ճաղերը կենտրոնում հաստանում են և ունեն կլորավուն տեսք, ինչը խոսում է այն մասին, որ սրանք պատրաստվել են խառատի դագգահի միջոցով, որի վրա, անկասկած, աշխատել են հյուսն վարպետները: Հարկ է նշել, որ այս միակ վկայությունը չէ չարիսի գոյության մասին: Կարմիր բլուրում գտնված փայտե, դեպի վեր ձգված իրանով ոչ մեծ սափորը և փոքրիկ թասը նույնպես պատրաստվել են խառատի դագգահի վրա՝ չարխման միջոցով: Առավել հետաքրքիր ու բարդ էր հյուսների աշխատանքը: Թոփրակ կալեում գտնված գահերը, զարդարված էին տարբեր բրոնզե արձաններով և պահանջում էին բարձր վարպետություն: Բացի նշվածից, ուրարտական գոտիների և հատկապես նվիրատվական թիթեղների վրա կան ուրարտական կահույքի բազմաթիվ պատկերներ՝ սկսած փոքր աթոռակներից վերջացրած բարդ կոնստրուկցիա ունեցող գահերը, աթոռները: Մեծ վարպետություն են պահանջում նաև տարբեր սեղանների պատրաստումը: Այսպես, գահերն ունեն բարձր նստուկներ, ուղիղ և կորացող մեջքեր: Այս գահերի ոտքերին միացվում էին մի քանի շարք շեղափայտեր, արմնկակալներ, որոնց մի մասը ունի նուրբ փորագրություններ: Որոշ ոչ պահաս բարդություն են ներկայացնում սեղանների պատրաստումը: Սրանք աթոռների և գահերի նման ունեն տարբեր ձեւեր՝ ուղղանկյուն, քառակուսի, կլորավուն, ուղիղ ոտքերով սեղաններ կամ որ ավելի բարդ է՝ խաչաձև ծալվող ոտքերով ուղղանկյուն սեղաններ: Այս սեղանների և աթոռների ոտքերը, որպես կանոն, քառակող են եղել: Սակայն առանձին դեպքերում նրանք ունեցել են կլոր ոտքեր և նույնպես պատրաստվել են խառատի դագգահի վրա՝ չարխման միջոցով:

Ուրարտական կահույքը աչքի է ընկնում ոչ միայն իր բազմազանությամբ, այլև շքեղությամբ: Բացի վերը նշված Թոփրակ կալեում գտնված

բրոնզե արձաններով զարդարված արքայական գահերից, այդ մասին են վկայում Կարմիր բլուրում գտնված փայտե կահույքի մասերը, որոնք զարդարված են եղջյուրի շեղանկածե ներդիրներով:

Ուրարտական կահույքի մասեր, բացի Կարմիր բլուրից, հայտնի են Կայալի գերեից և Ալթին թեփեից:

Այսպիսի բազմազան կահույք պատրաստելու համար անհրաժեշտ էին նուրբ գործիքներ՝ սղոցներ, դուրեր, տափակ կացիններ, շաղափներ, ծակիչներ և այլ գործիքներ: Առավել դժվար էր գահերի մեջքերի վերին հատվածները կորացնելը, որը պահանջում էր յուրովի հնարքներ:

Բացի խոշոր իրերից, փայտից պատրաստում էին ամենատարբեր կենցաղային, աշխատանքային, զինագործության հետ կապված առարկաներ: Փայտից պատրաստում էին բահերի, երկանիների, նիզակների, նետալպաքների կոթեր, թրերի, դաշույնների, դանակների, դուրերի բռնակներ, կապարձներ, փայտե բահեր և այլն: Ինչպես ցույց են տվել Կարմիր բլուրի պեղումները, կենցաղում ևս օգտագործվում էին փայտե իրեր՝ գդալներ, թիակներ, արձանիկներ և այլն:

Վամի թագավորության պետական կրտներ՝ կրոնում կենտրոնական տեղ է գրավում Խալդի աստվածը: Նա գերիշխող դիրք ուներ դիցարանում և համարվում էր երկրի թագավորի հովանակությունը:

Սեպագիր արձանագրություններում, որոնք պատմում են տաճարների շինարարության և նախատեսվող զոհաբերությունների մասին, Խալդի ից հետո հիշատակվում են Թեյշերա և Շիվինի աստվածները: Նրանք միասին առանձնանում են մյուս աստվածների շարքից և կազմում են աստվածների գերագույն երրորդությունը: Խալդին տեղական թագավորությունում տիրապետող դիրք նվաճված ցեղի աստվածն էր և պատկերում է բռազմիկի կերպարանքով: Նա օրհնում էր թագավորին արշավանքի մեկնելիս և օգնում նրան հաղթելու թշնամուն: Խալդի աստծու կինը դիցարանի գլխավոր աստվածուհի Արուբանին էր: «Մհերի դուան» արձանագրությունում թվարկվում են Ուրարտական թագավորության աստվածների անունները և նրանց մատուցվող զոհաբերությունները (ցուլեր, կովեր, ոչխարներ, այծեր, զենքեր, գինի և այլն): Պաշտոնական դիցարանի մեջք էին մտնում նաև նվաճված երկրների ու քաղաքների, հարեւան ժողովրդների աստվածները: Աստվածները պատկերվում էին մարդու կերպարանքով, սակայն կարելի է հանդիպել նաև կենանիների ու թռչունների բնորոշ առանձին քաղաքրիչների: Դրանք իրանց հերթին, հին տուտեմական պատկերացումների արտացոլում են ներկայացնում:

Վամի թագավորության դարաշրջանից պահպանվել են ավելի քան 1000 համար սեպագիր արձանագրություններ, որոնք գրված են բարի,

մետաղյա իրերի և կավե սալիկների վրա: Մեզ են հասել նաև մեջենագրային (Հերոդիֆային) արձանագրություններ: Վանի թագավորության մեջենագրային համակարգը բաղկացած է շուրջ 300 նշաններից, որոնք գրվել են աջից ձախ, հորիզոնական դրության դեպքում՝ վերից վար առանց բառանձատման: Մեզ են հասել մոտ 1500 մեջենագրային արձանագրություններ և մեջենանշաններ: Վերծանության առաջին արդյունքների հիման վրա ենթադրվում է, որ մեջենագրային համակարգի լեզուն հնարավոր է եղած լինի հնագույն հայերենը:

Սեպագիր արձանագրությունները միատիպ են և մեծ մասամբ հաղորդում են թագավորների ձեռնարկած արշավների, և շինարարական աշխատանքների, ձոնման ծեսերի մասին: Այդ արձանագրությունների թարգմանությունը կապված է զգալի դժվարությունների հետ և լիակատար ու վերջնական չի դեռևս:

Թագավորությունում տարածում ստացած սեպագիր դպրությունը մ.թ.ա. IX դ. ընդօրինակվել է Ասորեստանից: Ընդ որում, փոխ են առնվել ոչ միայն բոլոր նշանները, վերցվածն էլ պարզեցվել է: Մեզ հասած հնագույն արձանագրությունները թվագրվում են մ.թ.ա. IX դ. 30-ական թվականներով և պատկանում են Սարդուրի 1-ի կառավարման ժամանակահատվածին: Դրանք կազմված են ասուրերեն լեզվով: Սակայն արդեն հաջորդ թագավորը՝ Իշպուհինին և նրա ժառանգներն իրենց վիմագիր հաղորդումները կատարում էին տեղական լեզվով: Առանձին սեպագիր նշաններով արտահայտվել են ճայնագորները, երկծայն և եռաձայն վանկերը: Գաղափարագրերն արտահայտել են ամբողջական բառեր և հասկացություններ: Գաղափարագրերի մի տարատեսակն են ներկայացնում սահմանիչները (դետերմինատիվներ), որոնց շնորհիվ տարբերակվում են որոշ հատուկ անուններ:

Օրինակ, ճշգրտորեն նշվում է՝ «Ժողովուրդը», թե՞ «Երկիր» է ենթադրվում կոնկրետ անվան ներքո: Գրում էին ձախից աջ, առանց բառանձատման:

Օտար լեզվից փոխառնված լինելու հետևանքով Վանի թագավորությունում տարածում ստացած սեպագիր դպրությունը ճշտորեն չի հաղորդել տեղական լեզվի հնչյունական համակարգը: Ուստի՝ դժվար է որոշել, թե ինչպես են արտասանել սեպագիր արձանագրություններում վկայված բառերը, ինչը և զգալիորեն դժվարացնում է լեզվի ուսումնասիրությունը: Այդ լեզուն, սովորաբար, ազգակից են համարում Հյուսիսային Միջագետքում բնակվող խուռակների (խուռակների) լեզվին: Վերջին ժամանակներու փորձեր են արվել նմանություններ տեսնել այդ լեզուների և Կովկասյան՝ դադստանյան լեզուների մեջև: Այդ կարծիքն է հայտնվել նաև, որ ուրար-

տական թագավորության սեպագիր լեզուն ազգակցություն ունի հնդեվրոպական նախալեզվի հետ: Առայժմ անմիջական ազգակցական կապը դժվար է մատնանշել հայերենի և սեպագրով ավանդված լեզվի միջև: Փոխարենը հայտնի են բառապաշարային բնույթի բազմաթիվ ընդհանրություններ, որոնք տարբեր կերպ են բացատրվում մասնագետների շրջանում: Ավելի ծանրակշիռ են տեղանունների (Աբիլիանի - Աբեղեանք, Զաբախա - Զավախք, Շուլուկի - Շղուկ, Շուփի - Շոփք և այլն) ընդհանրությունները:

Վանի թագավորության հզոր և կատարյալ մշակույթը իր բազմաբնույթ ազդեցությունն է տարածել Հայկական լեռնաշխարհից դուրս հասնելով իրան, Կովկաս, Միջերկրական, Հունաստան և այլ երկրներ: